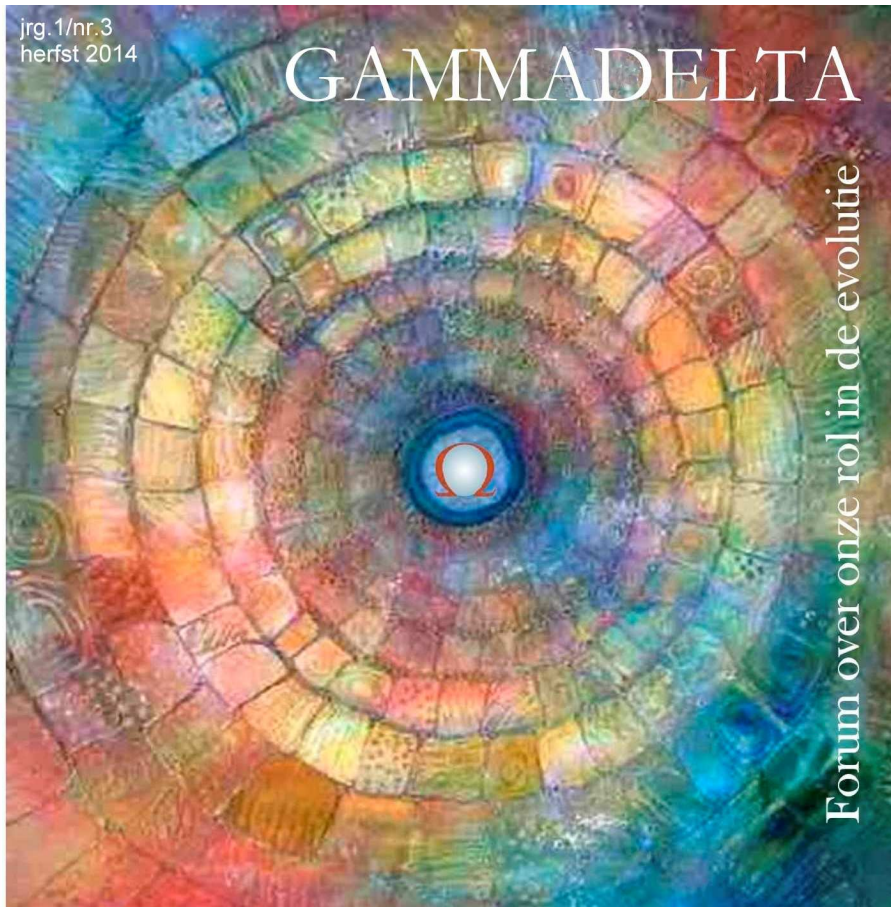

jrg. 1/nr. 3
herfst 2014

GAMMADELTA

Forum over onze rol in de evolutie

Stichting Teilhard de Chardin

ten dienste van

'Het genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMADELTA

Forum over onze rol in de evolutie

verschijnt doorlopend na ontvangst van nieuw artikelen.
Het blad staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR)

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die sympathiek staan tegenover Teilhards werk, maar in het verlengde ervan ook andere ideeën willen inbrengen.

Een abonnement op GAMMADELTA

is gratis en digitaal;

het is alleen via het abonneerformulier op onze website aan te vragen.

Het blad kan ook gratis worden gedownload vanaf de website:

www.teilhardechardin.nl

Insturen kopij: te allen tijde, en wel tot 3000 woorden.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin

t.a.v. Henk Hogeboom v.B.

Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo

tel.: 072-5332690;

e-mail: teilhard@planet.nl

internet: www.teilhardechardin.nl

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	Inleiding	p. 04
Jean-Jacques Suurmond	Wereld in Gloed	p. 05-07
Pierre Teilhard de Chardin	REISBRIEVEN 1923-1955 - Inleiding door prof. A. Portmann	p. 08-17
Pierre Teilhard de Chardin	De mis als mondiale meditatie	p. 18-34
Harm Bart	Schuivende godsbeel- den in een veranderend wereldbeeld	p. 35-52
Harry Ansems Gerrit Teule	Een gelukkige atheïst Commentaar op 'Is de vrije wil een illusie? van Eric Bruijnis	p. 53-54 p. 55-59
Eric Bruijnis	De Vrije wil - Commentaar op Teule	p. 60-64
redactie	Roger Lenaers: Op ver- kenning in een nieuw land (recensie)	p. 65-66
redactie	Jan W. Stoop: Darwin, liefde en God - Het be- lang van evolutie voor theologen (recensie)	p. 67
redactie	Sander Bais: Keer- punten - Momenten van waarheid in de natuur- wetenschap (recensie)	p. 68
redactie	Tijs van den Brink: <i>Adieu God?</i> (recensie)	p. 69
redactie	Oproep!	p. 70

Inleiding

Het is me wat in de wereld. Enerzijds lezen wij bij een expert op het gebied van globalisering als Saskia Sassen (1949) in *Expulsions, Brutality and Complexity in the Global Economy* (Harvard University Press), dat mondiale geld- en investeringsstromen steeds meer mensen *uitdrijven*, d.w.z. uitzetten uit hun huis, land en systeem, door concentratie van kapitaal en macht bij bedrijven en de toenemende honger naar grondstoffen en energie. Anderzijds zien we de uitdrijving van mensen om zogenaamd religieuze redenen door 'n extreme tak van de islam, die een kalifaat wil vestigen waarin men zich streng houdt aan wat zij denkt, dat de sharia en de Koran gebiedt. Een schrale troost is het dan, als Norman Angell (1872-1967), de Nobelprijswinnaar voor de vrede 1910, in zijn boek *The Great Illusion* schrijft, dat de dagen van vooruitgang door geweld zijn geteld en dat er van nu af aan vooruitgang door ideeën zal zijn. De Britse historicus Ian Morris noemt Angell in zijn boek *Verwoesting en vooruitgang - Hoe oorlog menselijke beschaving heeft gevormd* (uitg. Het Spectrum) "de beste toekomstvoorspeller aller tijden: in 2010 was de aarde vreedzamer en welvarender dan ooit". De columnist van de NRC Marjolein de Vos schrijft op 15 augustus in *Ruimte voor het onuitsprekelijke*: "het is maar de vraag, of de wetenschap kan laten zien, wat de wereld is, ook al zou er een veelomvattende theorie komen". Echte troost biedt dan onzes inziens een combinatie van wetenschap en religie, die zowel de globalisering, de complexiteit van ons bestaan als het bewustzijn van het ons overstijgende in de mystiek omvat. Teilhard de Chardin heeft die combinatie een aanzet gegeven met zijn evolutieer en pleidooi voor een structureel nieuw christendom, waarin de Liefde als de bevordering van de ander in zijn diepste essentie centraal staat. Het is 'het inclusief denken' in plaats van de *expulsion*, de uitsluiting.

"Er is maar één land, de aarde, Er is maar één volk, de mensheid. Er is maar één geloof, de liefde. " Dit zijn woorden van dr. F. M. Wibaut. Teilhard zou het ermee eens zijn geweest. *HvB*

Wereld in Gloed¹ *Jean-Jacques Suurmond*

Het gebeurde in de Eerste Wereldoorlog: ziekenbroeder en priester Teilhard de Chardin gaat een kerkje binnen om te bidden. Daar krijgt hij een visioen dat zijn leven en werk samenvat. Hij kijkt naar een schilderij van Jezus met een brandend hart. Plotseling laait het vuur in dat hart steeds sterker op en het gezicht van Jezus maakt langzaam plaats voor 'het beeld van de wereld in gloed'.

Voor Teilhard was Christus de stuwende kracht van de evolutie. Later, toen hij als paleontoloog op de uitgestrekte vlakke van Mongolië een fossiel bekeek, zag hij daarin vooral de toekomst. De fossielen getuigen van een toenemende complexiteit, een groeiende eenheid in verscheidenheid die uiteindelijk tot het ontstaan van het menselijk bewustzijn zal leiden. Iets van die veelvormige eenheid had hij al geproefd in de loopgraven van Verdun waar hij zij aan zij stond met moslims, christenen en hindoes. In hun saamhorigheid die religieuze en nationale tegenstellingen oversteeg, ervoer hij het vurige hart van Christus die de hele kosmos leidt naar zijn voltooiing waarin God 'alles in allen' zal is. Spirituele zuiverheid betekent daarom niet dat je de hele wereld de rug toekert, maar juist daarin dieper doordringt. In een loflied bezingt Teilhard de materie:

*Gezegend jij materie,
jij die weerstand biedt en zich geeft,
jij die verwoest en opbouwt,
jij die bindt en bevrijdt, sap van onze zielen, hand van God,
vlees van Christus*

¹ Deze tekst van Jean-Jacques Suurmond werd eerst onder een andere titel in 2006 geplaatst in dagblad Trouw en later opgenomen in zijn bundel *God en Heer K.*, Uitgeverij Meinema. Met zijn toestemming maakt het nu onder de naam: *Wereld in Gloed* deel uit van een langere tekst met daarbij het *Slotgebed* van Teilhard de Chardin uit de Nederlandse vertaling van zijn *La Messe sur Le Monde*. Zie de volledige tekst hiervan op de blzz. 18-34
Voor: Jean Jacques Suurmond, zie: > <http://www.jean-jacquessuurmond.nl/contact.html><

Voor Teilhard bestaat er geen wezenlijke scheiding tussen geest en materie, God en de kosmos, geloof en wetenschap, kerk en wereld. Zijn roomse superieuren werden daar zenuwachtig van en verboden hem te publiceren. Vele anderen steunden hem echter, zoals Léontine Zanta, boegbeeld van het Franse feminisme. Ze ontving hem in haar appartement, samen met schrijvers en filosofen als de Nobelprijswinnaar Henri Bergson die op eigen wijze geïnspireerd werd door de evolutiegedachte. Teilhard hield ervan om vanuit haar raam te zien hoe de ondergaande zon Parijs in rode gloed zette. Deed dat hem denken aan het vuur in zijn eigen hart?

Zijn *Oeuvres* staan bij mij in een blauwe rij op de plank. Ik kijk die weinig in. Waarom? Zijn totaalvisie roept bij mij ook argwaan op. Zoals meer mystici heeft hij niet altijd de valkuilen daarvan kunnen vermijden. Toch zijn sommige aspecten van zijn denken vandaag actueler dan ooit. Zo kan zijn apostolische visie dat 'alles door en voor Christus is geschapen' de huidige theologie openbreken, die vaak een binnenkerkelijke monoloog is geworden. Verder houdt zijn evolutionaire visie een geloof in de vooruitgang in dat de kerk meestal aan seculiere bewegingen – zoals het marxisme – heeft overgelaten, met alle gevolgen vandien. En Teilhards opvatting van de wereld 'als lichaam van Christus' motiveert om daar ecologisch verantwoord mee om te gaan. Maar zijn voornaamste bijdrage ligt – denk ik – op een ander vlak.

Door internet en andere media is het mondiale bewustzijn enorm toegenomen. Dit gaat gepaard met een groeiende onrust. Denk aan de spanningen tussen het arme deel van de wereld en het rijke Westen, en ook aan de religieuze conflicten. Een spotprent in Denemarken geeft rellen in Pakistan. Vroeger had men eenvoudig geen weet van wat er in Denemarken gebeurde. Ook psychologische inzichten en de vooruitgang van de wetenschap hebben ons bewustzijn verruimd. Maar de meeste mensen, zo zag Teilhard al, leggen geen verband tussen het toenemende besef van zichzelf en de wereld, en de werkzaamheid van God. Hun arbeid ervaren ze niet als een offerande en hun genieten niet als aanbidding. Een groter bewustzijn kan dan tot kille wanhoop leiden: 'allen tezamen zijn we alleen in de astronomische ruimte'.

Dit voorjaar bezocht ik een bijeenkomst van de geestelijke gezondheidszorg waar werd geconstateerd dat de vraag naar zingeving en identiteit fors toeneemt. De vooruitgang stukt als mensen bevangen worden door een gevoel van zinloosheid en hun levenslust verliezen. In plaats van een toenemende eenheid, ontstaat dan versplintering omdat iedere mens en ieder volk zich egocentrisch op zichzelf terugtrekt. In Nederland zien we dat solidariteit afneemt en het politieke krachtenveld verbrokkelt, terwijl wereldwijd de relaties tussen volken en naties lijkt te verharderen.

Voor mensen die zich afgekeerd hebben van het geloof omdat zij dat als vervreemdend ervaren, kan Teilhard genezend zijn. Geloven betekent niet dat je heel iemand anders moet worden dan je bent. Hij laat zien dat het verlangen naar wat wetenschappelijk waar is, moreel goed en esthetisch volmaakt – kortom datgene wat mij het meest 'mij' maakt – ten diepste het brandende hart van Christus is. Dit is ook de bron van liefde die mij redt van egocentriciteit en die werkelijk eenheid mogelijk maakt, met respect voor verscheidenheid.

Pierre Teilhard de Chardin: REISBRIEVEN 1923-1955 – Met een beschouwing over de hoofdgedachten van Teilhard door prof. drs. A. Portmann¹, Uitg. Paul Brand, 1963

**Aantekeningen van Anne Koole
uit de inleiding van prof. Portmann:**

I. Korte biografie: Op de eerste Paasdag, 10 april 1955, is pater Teilhard de Chardin in New York gestorven. Hij had stoutmoedige toekomstvisioenen, waarvan de vraag is wat hier zekerheid is en waar het werk van de scheppende verbeelding een aanvang neemt. We hebben te maken met een levenswerk dat diep is geworteld in het leven en in de persoon van de onderzoeker. In het centrale bergland van Frankrijk, op 1 mei 1881 geboren uit een oud adellijk geslacht, en daar – evenals Blaise Pascal – opgegroeid. Opleiding en intrede in jezuïetencollege, natuurkundeleraar, priesterwijding en studie paleontologie. Tijdens WO I bij de geneeskundige troepen. In 1923 naar China voor onderzoek naar fossiele overblijfselen in nog weinig doorzochte gebieden.

De beginperiode van zijn geestelijke ontplooiing stond in het teken van de heftige controverse t.a.v. de betekenis van de darwinistische afstammingsleer, met materialistische tendensen. Henri Bergson stelde een poging in het werk om het geheim van de evolutie te ontraadselen in zijn *Evolution Créatrice*.² Deze grote Franse wijsgeer werd geboren in 1859, het jaar waarin het levenswerk van Darwin over de oorsprong der soorten het licht zag. Het maakte diepe indruk op Teilhard die toen 24 was.

Het werk van Bergson laat ruimte over voor het mysterie van de schepping en erkent de inwerking van verborgen machten, waarmee het zich keert tegen de extreem mechanistische verklaringen van het darwinisme. De 'opstijgingsleer' van deze grote wijsgeer is de voedingsbodem geweest voor de kiemen waaruit later het eigen werk van Teilhard is voortgekomen.

¹ http://de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Portmann

² http://nl.wikipedia.org/wiki/Henri_Bergson

Door deze geest bezield trok Teilhard in 1923 voor de eerste maal naar China. De reis werd gemaakt om de versteende dierenwereld van Midden-China te onderzoeken. De reis leidde naar Mongolië. langs de Chinese Muur naar de Gele Rivier. Het was een periode van inspannend veldwerk en bezonken overpeinzingen. In deze tijd ontstaat de tekst: *La Messe sur le Monde*, waarin hij getuigenis wil afleggen van zijn diepgaande bezinning op het wezen van de kosmos, in een reeks beelden ontleend aan de heilige Mis.

In 1928 vindt de antropoloog David Black met zijn Chinese medewerkers in de nabijheid van Peking de eerste menselijke fossielen. Teilhard heeft in zijn lange leven een bijzonder groot en beslissend tijdperk meegemaakt van de ontdekkingen van de fossiele mens en er het zijne toe bijgedragen. In 1881 – het geboortjaar van Teilhard – was er van fossiele mensen zo goed als niets bekend, zelfs de ontdekking van de neanderthaler (1856) was omstreden. Teilhard stond midden in de problematiek en deze tijd heeft hem in aanraking gebracht met de meest uiteenlopende groepen mensen en geestelijke stromingen. Langzamerhand ontwikkelt hij zich tot de grote deskundige op het gebied van de antropologie. Hij bezoekt alle vindplaatsen van fossiele menselijke resten. Alleen degene die zich kan verplaatsen in deze tijd kan de heilige ernst begrijpen waarmee Teilhard werkt aan het beeld van de ontwikkeling van de mens en er getuigenis van aflegt.

We kunnen twee theoretische hoofdgroepen onderscheiden in de wordingsgeschiedenis van de mens: 1. een langzaam, zeer geleidelijk proces van ongeveer 25 miljoen jaar. 2. een veel kortere periode. Teilhard neigt naar het laatste en rekent ca. 1 miljoen jaar. Hij ziet de oudste vondsten als levensvormen die nog aan gene zijde van de grens van het menselijke staan.

Wij weten niet sinds welke aardperiode afzonderlijke menselijke groepen zich met elkaar vermengen. Daarom moeten we het werk van Teilhard zien als een etappe in een lange en nog onbeëindigde discussie. Zijn werk bracht Teilhard ook lange uren van alleen-zijn, waarin hij de hoofdproblemen, die met de ontraadseling van het afstammingsvraagstuk samenhangen kon overdenken en die met

inzet van zijn hele gevoel kon doorleven. Hieruit ontstonden zijn notities (1938-40), die bekend staan als: *Le Milieu Divin*. (Het Medium Gods ofwel Het goddelijk milieu). Het spreekt over de werkzaamheid van het hoogste in de mens.

- Het verschijnsel mens
- Zicht op het verleden
- Het verschijnen van de Mens
- Het medium Gods - Het goddelijk milieu
- De toekomst van de mens
- En een aantal kleinere notities.

Sinds ongeveer 1934 gingen deze geschriften circuleren en kwam Teilhard in botsing met de Kerk. In 1954 is de grote onderzoeker voor de laatste keer naar Parijs teruggekeerd. Op de avond van de Eerste Paasdag van het jaar 1955, op de tiende april, is Pierre Teilhard de Chardin midden in een levendig gesprek temidden van zijn New-Yorkse vrienden onwel geworden en overleden. Hij rust op het kerkhof van St. Andrew aan de Hudson.

Na zijn dood begint het bovengenoemd oeuvre zijn uitwerking te krijgen. Wat de discussie hierover moeilijk maakt is de nauwe relatie die in al deze geschriften de resultaten van het veldwerk van de paleontoloog en de mystieke bezinning op het wonder van het leven tot een eenheid heeft gesmeed. Daarbij moeten we trachten te zien welke theoretische uitweidingen, die de feiten achter zich laten, tot de eigenlijke wetenschappelijke discussie behoren en welke de grenzen te buiten gaan, die aan een wetenschappelijk onderzoek in de ware zin moeten worden gesteld. Het is van belang dat wij met eerbied en omzichtigheid dit veelomvattende werk benaderen, temeer daar het merendeel niet meer door de onderzoeker zelf is gerangschikt en gecontroleerd.

II. Het oeuvre van Teilhard is het werk van een paleontoloog. Daarin is 'Het Verschijnsel Mens' het middelpunt. Met ook *Le Groupe Zoölogique* - De mensheid als zoölogische groep. Teilhard was erop uit zich aan de verschijnselen te houden, maar steeds opnieuw maakte zijn levendige verbeelding een vlucht naar verre oorden. De gedachtegang van Teilhard gaat uit van een stoffelijke

wereld die eens zonder leven is geweest. Hier valt al het woord 'nog-niet-levend', dat aangeeft hoe de onderzoeker hier al een innerlijkheid aan het werk weet. Zijn fundamentele denkbeeld is de voortdurende samenwerking tussen een stoffelijke factor en een systeem van innerlijkheid. Teilhard ziet de ontwikkeling van de gehele stoffelijke wereld, van alle levensvormen en ook de evolutie van de hemellichamen als een veranderingsproces dat zich voltrekt door het samenspel van deze twee machten, waarbij gaandeweg het gehalte aan innerlijkheid en daarmee ook aan zelfwerkzaamheid, aan autonomie, voortdurend toeneemt. Het gaat om samenspel, want dualisme is Teilhard vreemd.

Het proces verloopt in kleine schreden, maar ook met geweldige doorbraken. Dergelijke grote doorbraken zijn het ontstaan van het leven en het ontstaan van het denken. Het leven doet zich voor als de combinatie van krachten die het terugvallen naar de dode materie tegengaat. 'Toeval' is een macht die zich overal manifesteert, geen dobbelspel.

Teilhard is ervan overtuigd dat er in de materie een verborgen kosmische macht werkzaam is, die steeds meer het gecompliceerde begunstigt en die gericht is op het ontstaan van levensvormen met een toegenomen innerlijkheid. Dit heet *orthogenese*, ofwel 'gerichte evolutie'. Volgens Teilhard is de toevalsfactor een werktuig geworden van een in het universum ingrijpende en beoordelende, voorkeurende instantie. Men kan hier denken aan het zgn. 'élan-vital' van Bergson. De keuze uit theorieën is vaak afhankelijk van de innerlijke horizon. Bij Teilhard waren dit zijn meditatieve beschouwingen over de hogere ordeningen van het leven.

Bij de evolutie in haar totaliteit staat het ontstaan van de zoogdieren op de voorgrond, het is de groep van de primaten, als een meertraps-raket. Toen Teilhard dit beeld ontwierp schreef Heidegger zijn: *Sein und Zeit* en begon de mens als 'de geworpene' de verbeelding in beslag te nemen.³

³ http://nl.wikipedia.org/wiki/Aldous_Huxley ;
<http://www.ziedaar.nl/article.php?id=347>

Teilhard is van mening dat de bevoorrechte evolutie van het mensdom veel meer doet ontstaan dan een nieuw soort zoogdier, omdat hierin de basis wordt gelegd van een nieuwe sfeer rond de aarde, waarvan het grondmerk de reflectie, het denken is, dat hij de noösfeer noemt. Over de oorsprong van verstand en denken doet Teilhard geen uitspraak. Wel heeft hij verschillende malen de aandacht gevestigd op een merkwaardige wet van de paleontologie – de wet van het verdwijnen van oorspronkelijke vormen. Het ontbreken van fossiele gegevens betreffende de oorsprong is onvermijdelijk en wordt veroorzaakt door de zeldzaamheid van de oorspronkelijke vormen. De nieuwe sfeer van het denken en de menselijke levensvorm heeft een groot aantal varianten in het leven geroepen, waarvan er slechts een (*Homo sapiens*) tot heerschappij geraakt. Of moeten we zeggen 'uitverkozen' wordt?

Teilhard gebruikt het beeld van een boloppervlak waarop de evolutie van het menselijk geslacht kan worden geprojecteerd. Aan de benedenste pool begint het uit elkaar groeien (*divergentie*) om in de bovenste pool weer bijeen te komen (*convergeren*).

Convergentie: het aantal mensen neemt toe, de onderlinge contacten breiden zich uit (globalisering), vermenging en vervlechting. Van alle organismen die ooit op aarde zijn ontstaan, is de mens de enige die een dergelijke twee-fasenevolutie vertoont. Maar die vermenging en vervlechting is ook aanleiding tot conflicten. Voor Teilhard is de evolutie tegelijkertijd een moeizaam avontuur én een opgave. We zijn die tweede fase al binnengegaan.

In 1952 ziet hij het cyclotron van de Berkley-universiteit, een 'draaikolk van wetenschappelijk onderzoek' en noemt dit heel idealistisch een symbool van de noösfeer en van het 'ultra-menselijke'! Een groot gevoel van rust en diepe vreugde maakt zich meester van de eenenzeventigjarige geleerde. Hij schrijft: "Wat wij zo eenvoudig 'het onderzoek' noemen, heeft voor mij kleur en warmte gekregen door bijzondere vermogens als het geloof en de aanbidding, die tot dusver werden beschouwd als vreemd aan de wetenschap."

Teilhard ziet ook het gevaar van het menselijke machtsarsenaal. Daarom vestigt hij zijn hoop op drie menselijke vermogens: steeds meer onderzoek, steeds meer eerzucht, steeds meer wijsheid. Teilhard heeft zich geoeft om de wordingsgang van de wereld in het perspectief te zien van enorme lange tijdvakken, die de maat van onze historische tijdperken verre te buiten gaan.

Sinds meer dan zestig miljoen jaar zoogdieren, meer dan dertig miljoen jaar primaten, hoe lang er mensen zijn weten we nog niet zeker. De vlucht van zijn gedachten in de toekomst ijlt door de ruimte van de geschiedenis der aarde. Het is zijn overtuiging dat de mens veranderlijk is. Teilhard ziet de werkzaamheid van een kosmisch principe dat aan de ontwikkeling een bepaalde richting meegeeft. Hij denkt ook dat het een privilege is van de noösfere – het tijdperk van het denken – dat de mensen na vele ervaringen en bittere teleurstellingen zover zullen komen dat ze in het systeem van de voortplanting zelf een selectie toepassen en een koers bepalen.

Hij ziet het gevaar, maar hij is ervan overtuigd dat het ten goede zal keren en dat de mens door een beteugeld inzicht dit in juiste banen zal leiden. Mede doordat de mens een bewustzijn van de soort zal ontwikkelen dat zijn individuele bewustzijn teboven gaat en aan de *Homo sapiens* iets geeft dat functioneert met de zekerheid van een instinct. Er zal zich een groepsbewustzijn ontwikkelen met sterke geestelijke bindingen en een grote geestelijk discipline. Dat is de opgave voor de toekomst.

De nieuwe fase van de evolutie is al begonnen en Teilhard richt zich hierop met de totale inzet van zijn persoonlijkheid. "Het einde is een nieuwe doorbraak, een wedergeboorte, ditmaal aan gene zijde van tijd en ruimte." Terwijl de technici hun vluchten in de ruimte beramen, ziet de blik van de mysticus en onderzoeker een geestelijke uittocht naar een volkomen nieuwe gestalte en levensvorm, en naar volkomen nieuwe bewustzijnsvormen.

III - Een oordeel over het oeuvre van Teilhard de Chardin:

Teilhard gaat uit van een richtinggevende factor, *orthogenese*. Deze visie heeft zich aan hem opgedrongen, zegt Teilhard. Religie en we-

tenschap zijn in zijn geest twee bijeenbehorende aspecten van één drang naar kennis. Voor hem sluiten onderzoek en aanbidding elkaar niet uit. Veel onderzoekers zullen daarin niet met hem meegaan en trekken de grenzen van de wetenschap veel nauwer. Bij het zien van het cyclotron van Berkley ziet hij voor zijn geestesoog een visioen oprijzen van een noösfeer, een denkend deel van de wereld, die een psychische energie doet ontstaan op een wijze die wij thans 'ultra-menselijk' kunnen noemen.

In zijn boek *Le Milieu Divin* komen zijn profetische en mystieke gaven het meest tot uiting. Een verstandelijke analyse doet afbreuk aan dit werk. In dit boek zien wij namelijk de mens in zijn eenheid als het geheimzinnige actiegebied van de hoogste creatieve macht. De uitbreiding van de mens tot een werkelijk medium van God manifesteert zich aan ons als een act die niet met middelen van het verstand tevoorschijn wordt gedwongen, maar als een geschenk wordt ervaren – een geschenk, waarop wij stellig door de grootst mogelijk intensiteit van onze geestelijke gerichtheid, door de meest innerlijke medewerking, moeten zijn voorbereid.

Teilhard zag dit reeds in de geschiedenis van de aarde bij de 'explosie' van het bewustzijn van menselijke omvang – een overgang van het ongecompliceerde directe zieleleven naar een reflecterende toestand van de psyche. De psychische vermogens die bij het dierlijke niveau behoren dragen er door de instincten toe bij dat soorten zich van elkaar scheiden, maar de psychische vermogens van de mensen stellen hen in staat zich te verenigen. Teilhard legt er zelf als lid van zijn orde getuigenis van af, dat een dergelijke aansluiting voor een gemeenschappelijke actie de hoogste beslissing is van de wil tot eenwording. De geest van Teilhard vertoeft in een hogere sfeer en bevroedt nog buiten de denksfeer van ons eigen wereldsysteem het bestaan van andere noösferen, die zich wellicht in tijd en ruimte eens tot een gemeenschappelijke activiteit zouden kunnen aaneensluiten.

Een passage uit *Le Milieu Divin*: "Het waarnemen van de goddelijke alomtegenwoordigheid komt in wezen overeen met het zien, met het proeven; het is een intuïtie. Het kan dus niet rechtstreeks door een

begrijpen of door een menselijke kunstgreep verkregen worden". Teilhard spreekt niet over de epifanie van het goddelijke, maar over de diaphanie daarvan. Hij ziet het goddelijke niet verschijnen, nee, hij ziet de heerlijkheid Gods door alles heen stralen.

Hij schrijft zijn werk voor alle christenen die beangstigd zijn door hun atomaire kleinheid, maar tegelijkertijd ook door de heerlijkheid van de wereld worden overweldigd. De scherpste grens ten aanzien van de – vaak stellige - uitspraken van Teilhard ligt daar waar zijn profetische visie hem dwingt het komende als duidelijke consequentie van onze wetenschappelijke kennis op te vatten.

We mogen ook de ogen er niet voor sluiten dat het geheim van de oorsprong bij Teilhard in een merkwaardig schemerdonker gehuld blijft, ook wat betreft de zogenoemde 'voorkeurstendensen'. Veel uitspraken die in zijn rijke oeuvre vervat zijn, mogen niet worden opgevat als gevolgtrekkingen uit onaantastbare feiten. Telkenmale neemt de profeet de onderzoeker de pen uit de hand. Ook het geloof van Teilhard aan de mogelijkheden van de vervolmaking van de mens zal niet door iedereen worden gedeeld. Hij spreekt over zijn strijd tegen het pessimisme. Het lijkt erop dat Teilhard niet wil inzien dat de monsterachtige vernietigingsoorlogen van zijn tijd onmiddellijk gevolgd zijn op een tijdvak van kritiekloos geloof in de vooruitgang, een periode, waarin het vaste geloof in een voortdurende vervolmaking voedsel vond in de ideeën van een politiek darwinisme.

Daarom moet de toekomstvisie van Teilhard – met ook eugenetische aspecten – met de uiterste terughoudendheid worden gezien. Iets wat hij trouwens ook zelf onder woorden heeft gebracht. Aldous Huxley schreef in deze tijd zijn *Brave New World*.⁴ Echter, Teilhard houdt rekening met onafzienbare lange perioden vol ontgoochelingen, met smartelijke dwaalwegen, die in een of twee miljoen jaar naar het door hem genoemde convergentiepunt-Omega en daarmee naar de 'planetaire sympathie' zullen leiden.

⁴ http://nl.wikipedia.org/wiki/Aldous_Huxley en <http://www.huxley.net/>

Bij het oeuvre van Teilhard moeten we ook zorgvuldig nagaan welke bouwstenen er in zijn werk opgenomen zijn, die er vóór hem al waren. Want bij talrijke consequenties die hij trekt, was hij niet de eerste en daarbij was er ook al veel 'gemeengoed'. Denk aan uitspraken bijvoorbeeld van Julian Huxley, Scheler, Kurt Breysig, ook over de vermenging van menselijke typen enz. Nog een ander essentieel kenmerk van zijn evolutie-opvatting (stoffelijke vorm en innerlijkheid) maakt deel uit van een wijsgerig stelsel. Het is daarom onjuist om Teilhard kritiekloos af te schilderen als 'de grondlegger van de wetenschap van de toekomst'.

Ons doel is om het geestelijk oeuvre van Teilhard te behoeden voor vervalsing van zowel blinde verering als van afbrekende kritiek die voortkomt uit kleinzielige bekrompenheid. Vruchtbaar in het werk van Teilhard is:

1. Een sterke impuls die de discussies door zijn deskundigheid in goede banen kan leiden en nieuwe perspectieven kan openen voor het denken over de problemen van het ontstaan en de evolutie van de mensheid.
2. De mogelijkheid die hier ligt om ons intensief te verdiepen in dit grote oeuvre om zo bij onszelf een gevoel te ontwikkelen voor de specifieke aard van de levende natuur.
3. Een van de belangrijkste en positieve kanten van zijn gehele oeuvre is de radicale poging om in de evolutie de toenemende karakterisering van een zijnswijze te zien, die wij uit eigen ervaring als innerlijkheid kennen, die dimensieloos is en waarvan de uitingen kenmerkend zijn voor de hogere levensniveaus.
4. Dezelfde grootheid legt Teilhard aan de dag als het gaat om de aparte plaats van de mens, met de nadruk die hij legt op de unieke totaliteit van geest en leven.
5. Wat in zijn werk fascineert is het duidelijk overschrijden van de grenzen van wetenschappelijk onderzoek. Het is de poging om wat gescheiden is te verenigen, de eeuwige opgave van de mens. Hierin komt Teilhard ons zo bijzonder nabij, omdat hij juist deze opgave in een zeldzaam weids perspectief heeft gezien en

met een uitzonderlijk groot geestelijk élan gestreefd heeft naar een verbinding tussen ver uiteen gelegen gebieden.

Het veelzijdig oeuvre van deze grote onderzoeker brengt de laatste religieuze problemen in het geding. Teilhard is overtuigd van de geestelijke superioriteit van het christendom. Echter, in deze tijd leven wij in een wereld waarin geweldige machten met een geheel andere geestesgesteldheid dan die van het christelijke westen tot heerschappij geraken, en daarmee ook aanspraak gaan maken op de algemene geldigheid van hún wereldbeschouwing. Teilhards worsteling heeft hem persoonlijk ook de zekerheid gebracht dat juist de superieure geest van het christelijk geloof een nieuwe vorm aan de christelijke leer moet geven, een vorm die de convergentie zal gaan begunstigen. Die convergentie is ook een naar elkaar toegroeien van wetenschap en geloof waardoor de mensheid de planetaire sympathie kan bereiken, een geschatte periode van ca. een tot twee miljoen jaar.

Dat is een tijdsbestek waarbij men zich niets meer kan voorstellen en waarin het lot van de enkeling volledig verdwijnt en zijn betekenis verliest. Wij hebben van nature de beperkte ptolemaeische kijk op de wereld. Onze belevingen spelen zich af in een wereld waarin gedurende een heel leven de zon in het Oosten opgaat en in het Westen ter kimme neigt. De wijze waarop wij de wereld ervaren blijft ptolemaeisch. Ons menselijk bestaan blijft gevangen binnen het aan de aarde gebonden domein van onze gewaarwordingen. Het verschiet dat ons door het punt-Omega wordt gegeven ligt buiten het blikveld van ons dagelijks leven en geeft het gevoel van weinig belang te zijn binnen de omraming van ons eigen leven. Die convergentie kan ook het beeld oproepen van een gedetermineerde evolutie die geen ruimte meer laat voor de persoonlijke beslissing. Daar zou door geweldige machten misbruik van kunnen worden gemaakt. Hoeveel zouden wij nog graag uit de mond van Pierre Teilhard de Chardin zelf willen vernemen. Hij heeft de antwoorden meegenomen in het graf, en laat ons achter in de onrust des harten.

De mis als mondiale meditatie¹

Pierre Teilhard de Chardin

Ter inleiding:

Deze tot bezinning uitnodigende tekst van Pierre Teilhard de Chardin verscheen bij Le Seuil, Parijs 1961, onder de titel *La Messe sur le Monde* in de bundel *Hymne de l'Univers*. Pater Teilhard schreef deze bezielde bladzijden in Mongolië in 1923. Hij was toen 42 jaar oud en al 11 jaar priester gewijd. Het was de eerste keer dat hij in China verbleef, hij zou er nog achttmaal terugkeren.

De tekst is een lange meditatie bij of na het vieren van de Eucharistie. Maar in Mongolië was er toen op 6 augustus – het feest van Jezus' gedaanteverandering – bij gebrek aan brood en wijn, geen eucharistisch offer mogelijk. Pater Teilhard beleefde de mis daarom innerlijk, op een zuiver mystieke wijze, terwijl hij er zichzelf en heel zijn christelijke hoop in tot uiting bracht. Hij was ervan overtuigd dat heel de kosmos in de liefde en de Incarnatie van Christus was opgenomen. Door de menswording van zijn Zoon in Israël, en door diens brood- en wijnwording in de Paaseucharistie, toont God dat Jezus in zijn vurige persoon heel de kosmos integreert en haar vanuit Zijn Hart een eindeloos leven en een steeds nieuw élan geeft. Hij ziet dat er in de wereld slechts één beweging gaande is die al onze inspanningen kan wettigen. Het is de geestelijke werkelijkheid die door de inspanningen van het leven vrij komt en toeneemt.

In zijn *Mis als mondiale meditatie* volgt pater Teilhard van offerande tot slotgebed een klassiek stramien: het Romeins misformulier van zijn tijd. De ondertiteling van Teilhard '*Het Vuur boven de wereld*' verwijst naar de Consecratie, terwijl '*Het Vuur in de wereld*' verwijst naar de Epiclese, de twee grote momenten in het misoffer. In zijn meditatie verwijst Teilhard tweemaal naar de transfiguratie van Jezus: eerst wanneer hij bij de *Communie* schrijft dat het er niet om gaat 'een tent op te slaan op een berg van onze

¹ Deze tekst is een vertaling van Teilhards *La Messe sur le Monde*, die wijlen Michel Coune o.s.b. uit Zevenkerken, Brugge in 1992 onder de titel *Wereld-Eucharistie* heeft doen uitgeven. De tekst is ingekort en van enkele correcties voorzien door Anne Koole-Bart en in overleg met haar door onze redactie van een nieuwe titel voorzien. Zomer 2014.

voorkeur' en vervolgens bij het *Slotgebed*, wanneer hij het visioen uit de 'Apokalyps' van Johannes over de verrezen, kosmische Christus aanhaalt. Het mysterie van het feest van de transfiguratie van Jezus samen met dat van zijn hemelvaart waren Teilhard bijzonder dierbaar. Beiden verduidelijken ze immers de dynamische en kosmische dimensie van het Christusmysterie!

Offerande

Heer, opnieuw heb ik
geen brood, geen wijn, geen altaar,
en deze keer niet in de bossen van de Aisne,
maar in de steppen van Azië (noot 1).
Daarom zal ik mij boven de symbolen uit verheffen
tot de pure majesteit van de werkelijkheid,
en zal ik, uw priester, op het altaar van de aarde
U de arbeid en de nood van de wereld offeren.
Op mijn pateen, o mijn God,
zal ik de inspanning van de verwachte oogst leggen.
In mijn kelk zal ik het sap gieten van alle vruchten,
die vandaag geperst zullen worden.

Mijn kelk en mijn pateen: het zijn de diepten van een ziel,
wijdopen voor alle krachten die zullen opstijgen
vanuit alle punten van de aardbol en samenstromen naar de Geest.
Laat dan de herinnering en de mystieke aanwezigheid tot mij komen
van hen die door het licht tot een nieuwe dag gewekt worden !
Ik roep hen op, de naamloze schare,
de talloze menigte van de levenden, die menselijke wereldzee.
Ziedaar, Heer, wat ik in mij tracht te vergaren,
wat vandaag zal groeien, wat zal verminderen en wat zal sterven,
om het U aan te bieden, deze grondstof van mijn offer.
Het enige wat Gij wenst, het waarachtige offer dat Gij verwacht
is de toename van de wereld, meegevoerd in de universele wording.

Ontvang daarom, Heer, deze Alomvattende Hostie
die de Schepping, door uw aantrekking voortgestuwd,
U op deze nieuwe morgen aanbiedt.

In dit brood – onze inspanning, in deze wijn – ons lijden,
– in zichzelf een vormeloze massa –
hebt Gij een heiligende begeerte gelegd, die ons allen doet
uitroepen: "*Heer, maak ons één*".²
O, mijn God, omdat Gij in mij de liefde hebt gelegd
voor alles wat beweegt in de duistere materie,
omdat ik in mijzelf meer dan een kind van de hemel,
een zoon van de aarde herken, daarom zal ik deze ochtend
in gedachten opstijgen naar de hoogten, beladen met de
verwachtingen en de ellenden van mijn moeder aarde;
en daar, gesterkt door het priesterschap dat Gij mij gegeven hebt,
zal ik over alles wat in het menselijk vlees klaarstaat
om onder de opgaande zon geboren te worden of te vergaan,
het Vuur inroepen.

Consecratie

Het Vuur boven de wereld

Niet vanuit de aarde, maar van In Het Begin was daar de Wijsheid,
de liefhebbende en werkzame Macht – Het Woord – dat met
soevereine bekwaamheid alle materie die zou ontstaan, zou
onderwerpen en doorkneden.³

In dat Begin was noch koude, noch duisternis, maar Vuur.
In plaats van geleidelijk aan op te vlammen uit onze nacht, bestaat
het Licht reeds vóóraf en lost onze schaduwen op.

Gij, God, Gij zijt zelf de kern en de standvastigheid van het
eeuwige Midden, zonder duur noch ruimte.

Daaruit rijst ons heelal geleidelijk op, komt tot voltooiing en
verliest zijn grenzen. Alles is *zijn*.

Brandende Geest,
wezenlijk en persoonlijk Vuur, eindpunt van éénwording,
daal neer op het broze vliesje nieuwe materie
waarmee deze wereld zich vandaag zal omhullen.
Van U komt alles, ook mijn gebed.

² cf. *Joh.*17,11

³ *Joh.* 1,1-5

Fonkelend Woord, vurige Macht,
Gij die het veelsoortige kneedt om het uw Leven in te blazen,
ik bid U, laat uw handen over ons neerdalen,
uw voorkomende handen,
uw alom aanwezige handen over onze aardse inspanning,
waarvan ik nu de totaliteit vergaard in mijn hart aan U opdraag.
Herschep die inspanning,
transformeer ze, hersmelt ze tot in haar oorsprong,
Gij die weet waarom het onmogelijk is dat het schepsel
anders geboren wordt dan gedragen
op de stengel van een eindeloze evolutie.
Spreek nu door mijn mond de woorden uit
over al die aardse inspanning en over alle leven
dat vandaag zal kiemen, groeien, bloeien en rijpen.
Wil herhalen: "Dit is Mijn Lichaam".
En over elke dood die zich klaarmaakt om te knagen,
te doen verwelken en af te snijden,
wil bevelen – geloofsmysterie bij uitstek! – "Dit is Mijn Bloed".⁴

Epiclese

Het Vuur in de wereld

Amen, het is geschied !
Andermaal heeft het Vuur de aarde doordrongen.
Beukt de Meester de deuren in om thuis te komen?
Zonder schok, zonder geraas,
heeft de Vlam van binnenuit alles verlicht.
Vanaf de kern van het kleinste atoom
tot aan de energie van de meest universele wetten
heeft ze elk element, elke veerkracht,
alle verbindingen van onze kosmos,
individueel en in hun geheel, zo natuurlijk overrompeld,
dat men zou kunnen geloven
dat die kosmos uit zichzelf ontvlamd was.

⁴ cf. *Mc.* 14, 22-24; *I Kor.* 11, 23-25

In de nieuwe mensheid die vandaag verwekt wordt,
heeft het Woord
de eindeloze daad van zijn geboorte voortgezet;
en door de kracht
van zijn onderdompeling in de schoot van de wereld
werden de grote wateren van de materie met leven bevrucht.
Bij die onuitsprekelijke omvorming,
door de aanraking met het substantiële Woord,
is het heelal – deze onmetelijke Hostie –
op een mysterieuze en reële wijze Vlees geworden.

O, mijn God, alle materie is voortaan in uw Incarnatie
Vlees geworden.
De vergankelijkheid van deze materie trekt ons, stervelingen,
door haar bekoorlijkheid aan.
In die vergankelijke erfenis van leed en hoop, door de eeuwen
overgeleverd, is er geen desolater heimwee dan dat wat
de mens temidden van de Aanwezigheid die, ontastbaar en
naamloos,
in alle dingen om hem heen zweeft, schreiend van ergernis en
verlangen doet zoeken: *'of zij Hem misschien al tastende zouden
vinden.'*⁵

Door de Wijding van de Wereld krijgen nu voor mij
de glans en de geur die in het heelal zweven
in U een lichaam en een gezicht in de eenheid van al uw schepselen,
die samen en met elkaar afhangen van éénzelfde reëel centrum,
dat als een waarachtig en gemeenschappelijk beleefd leven
hun voorgoed gestalte en eenheid geeft.
Mijn God, laten wij door de onmetelijkheid en grootsheid
van uw openbaring de schuchterheid achter ons laten van een
kinderlijk denken, dat zich in de wereld niets durft voorstellen dat
grootser en levendiger is dan de ellendige volmaaktheid
van ons menselijk organisme.
Op deze weg gaan in een moediger begrip van het heelal
de kinderen van deze eeuw elke dag "de meesters van Israël"⁶ voor.

⁵ Hand. 17, 27

Gij, Heer Jezus, "in Wie alle dingen hun samenhang vinden"⁷,
openbaar U eindelijk aan hen die U liefhebben
als de hoogste Ziel en het fysisch Brandpunt van de Schepping.
Het gaat om ons leven, ziet Gij dat niet?
Als ik niet zou geloven dat Uw werkelijke Aanwezigheid
ook de minste der energieën
die mij doordringen of langs mij glijden,
bezielt, versoepelt en verwarmt,
zou ik dan niet sterven van kou,
verstijfd tot in het merg van mijn wezen?

Heb dank, mijn God, dat Gij in de hunkeringen
toen ik nog kind was,
onder invloed van uitzonderlijke vrienden, en
op duizend wijzen om mijn geest te verlichten en te sterken
mijn blik zo gericht hebt
dat ik de oneindige eenvoud der dingen kon ontdekken!
Bij de ontsluiting van schrikbaarjagende en toch zachte inwijdingen,
waarvan Gij mij de kringen
achtereenvolgens hebt laten overschrijden,
ben ik stilaan zover gekomen
dat ik niets meer kan zien noch ademen buiten het Midden
waar alles slechts Eén is.

Op dit moment waarop uw Leven zojuist met een
overmaat van kracht,
in het Sacrament van de Wereld is overgegaan,
zal ik met toegenomen bewustzijn
de sterke en kalme extase ondergaan van een visioen
waarvan ik de samenhang en de harmonie niet kan uitputten.

Mijn God, staande vóór en in de schoot van de wereld,
door uw Vlees opgenomen en tot uw Vlees geworden,
is mijn aanvoelen niet die van versmelting
in de eenheid der dingen, zoals bij de monist,

⁶ Joh. 3, 10

⁷ Kol. 1, 17

noch die van ontroering bij het neerbuigen aan de voeten
van een tastbare godheid, zoals bij de heiden,
noch die van passieve overgave, als ware ik een speelbal
op de golven der mystiek, zoals de quiëtist.

Aan al die verschillende stromingen ontleen ik iets van hun kracht,
zonder daarbij op de een of andere klip vast te lopen.
Dat is de houding waarin uw universele Aanwezigheid mij
bevestigt,
gevormd door een machtige synthese,
waarin drie van de meest gevreesde passies die een mens kunnen
bestormen, met elkaar verweven zijn en elkaar bijsturen.
Daarin weet ik dat de goddelijke Wil mij altijd slechts op de
uiterste grens van mijn inspanning geopenbaard zal worden.
Ik zal God in de materie alleen dan aanraken wanneer ik,
zoals Jakob, door Hem overwonnen zal zijn.⁸

Omdat mij aldus het uiteindelijke en totale voorwerp van
"God geopenbaard in de materie"⁹

– waarop mijn natuur is afgestemd – verschenen is,
komen de krachten van mijn wezen spontaan in trilling
als een snaar van een muziekinstrument.
Vol van het levenssap van de wereld, stijg ik op naar de Geest,
die mij over elke verovering heen toelacht.
Gehuld in de tastbare heerlijkheid van het heelal,
verzonken in het mysterie van het goddelijk Vlees,
zou ik niet kunnen zeggen welke de meest stralende
van deze twee zaligheden is:
Het vinden van het woord om de materie te beheersen,
of het bezitten van de materie om Gods licht
te bereiken en te ondergaan.

⁸ *Gen.* 32,23-33

⁹ *cf. 1 Tim.* 3,16

Verleen, Heer, dat voor mij
Uw nederdaling in de eindeloze vormen en gedaanten van het
universum niet alleen als vrucht van een wijsgerige bespiegeling
geliefd en gekoesterd wordt, maar dat die gedaanten
voor mij ook worden tot een reële Aanwezigheid.
Naar vermogen en naar recht zijt Gij Vlees geworden in de wereld
en leven wij van U uit.

Maar in werkelijkheid zijt Gij voor ons allen niet even dichtbij,
verre van dat!

Allen samen – gedragen in de schoot van éénzelfde wereld –
vormen wij niettemin ieder van ons een klein heelal,
waarin de Incarnatie onafhankelijk werkzaam is,
met een intensiteit en met schakeringen
die onmededeelbaar zijn.

Dat is de reden waarom we, in ons gebed aan het altaar,
vragen dat de consecratie vóór ons voltrokken wordt:

Ut nobis Corpus et Sanguis fiant,
opdat brood en wijn voor ons mogen worden
tot Lichaam en Bloed van Jezus-Christus (noot 2).

Maar indien ik daarbij ook stellig geloof
dat álles om mij heen het Lichaam en Bloed van het Woord is,
voltrekt zich voor mij, – en in zekere zin voor mij alleen –,
de wonderlijke 'diafanie',
die metterdaad de lichtende warmte van éénzelfde Leven
in de diepte van elk feit en van ieder element
laat doorschijnen.

Maar mocht mijn geloof onverhoopt verslappen,
dan dooft het licht onmiddellijk uit,
wordt alles donker en valt alles uiteen.

In de dag die begonnen is zijt Gij, Heer, zojuist neergedaald.
Helaas! Hoe oneindig verschillend
is de graad van uw Aanwezigheid
in dezelfde gebeurtenissen die zich aankondigen
en die we allen zullen ondergaan!

Daarom,
opdat geen enkel gif mij heden schade,
opdat geen enkele dood mij vernietige,
opdat geen enkele wijn mij bedwelme,
opdat ik in elk schepsel U moge ontdekken en voelen:
Daarom Heer, maak dat ik geloof !¹⁰

Communie

Indien het Vuur neergedaald is in het hart van de Wereld,
is het uiteindelijk om mij te grijpen
en om mij op te nemen.

Daarom is het niet voldoende dat ik het aanschouw
en door een volhardend geloof
zijn gloed onophoudelijk om mij heen aanwakker.

Na met alle krachten meegewerkt te hebben
aan de consecratie die het Vuur doet oplaaien,
moet ik tenslotte toestemmen in de communie,
waardoor ik met mijn persoon
voor het Vuur het voedsel zal zijn,
dat het uiteindelijk is komen zoeken.

Ik buig diep, mijn God,
voor uw Aanwezigheid in het vurig geworden heelaal;
ik verlang naar U
en verwacht U onder de trekken
van alles wat ik zal ontmoeten,
van alles wat mij te wachten staat
en van alles wat ik vandaag tot stand mag brengen.

Het is iets vreselijks om geboren te zijn,
dat wil zeggen: onherroepelijk, zonder het te willen,
meegesleurd te worden in een stortvloed van ontzaglijke energie,
die de vernietiging schijnt te beogen
van alles wat zij met zich meeslept.

¹⁰ cf. .Mc. 9, 24

Mijn God, door een omslag van krachten,
waarvan Gij alleen de bron kunt zijn,
verlang ik dat de schrik die mij om het hart slaat
voor de onmetelijke veranderingen
die op het punt staan mijn wezen te vernieuwen,
veranderd wordt in de tomeloze vreugde
van in U omgevormd te worden.
Daarom zal ik zonder aarzeling mijn hand reiken
naar het gloeiend brood dat Gij mij nu aanbiedt.

In dit brood,
waarin Gij de kiem van iedere ontwikkeling omsloten hebt,
herken ik het beginsel en het geheim van de toekomst,
die Gij mij voorhoudt.
Als ik dit brood aanneem,
weet ik dat ik mij overlever aan de machten
die mij pijnlijk aan mijzelf ontrukken,
om mij te stuwen naar het gevaar,
naar de arbeid,
naar de voortdurende vernieuwing van ideeën,
naar de strenge onthechting van alle genegenheid.

Door dit brood te eten,
verwerf ik een smaak en een affiniteit
voor datgene wat in alles boven alles staat,
zodat de vreugden waaraan mijn leven zich warmde
voortaan onmogelijk worden.

Heer Jezus, ik ben bereid
dat Gij bezit van mij neemt
en dat Gij, door de onzegbare macht van uw Lichaam
waarmee ik verbonden zal zijn,
mij leidt naar oorden van eenzaamheid,
waarnaar ik alleen nooit had durven opstijgen.
Zoals elke mens zou ik instinctief
graag mijn tent hier op aarde

op een berg van mijn voorkeur opslaan¹¹.
Zoals al mijn broeders ben ook ik bang
voor de al te mysterieuze en nieuwe toekomst
waarheen de tijdsduur mij voortdrijft.
En angstig met hen, vraag ik mij af waarheen het leven gaat...
Mocht deze communie van het Christusbrood – bekleed met
de krachten, die de wereld verruimen –
mij van mijn schuchterheid en achteloosheid bevrijden!

Op uw woord, mijn God, werp ik mij
in de draaikolk van conflicten en energieën,¹²
waarin mijn macht om uw heilige Aanwezigheid te vatten
en te ervaren, groter zal worden.
Hij, die Jezus hartstochtelijk zal liefhebben, –
Jezus, verborgen in de krachten die de aarde groter doen worden –
hij zal door de aarde als door een moeder
in haar reuzenarmen opgeheven worden,
en zij zal hem Gods Gelaat doen aanschouwen.
Mijn God, was uw rijk van deze wereld,¹³
dan zou het voldoende zijn dat ik, om U te bezitten,
mij toevertrouw aan de machten
die ons doen lijden en sterven, of ook groter doen worden,
ons, of wat ons dierbaarder is dan onszelf.

Echter, omdat de bestemming waarheen de aarde zich beweegt,
niet alleen verder ligt dan elke individualiteit apart,
maar ook verder dan het geheel der dingen,
is het dat om tot het laaiend centrum van het heelal te komen,
in de vereniging met een voorafbestaand Wezen,
het niet voldoende is dat de mens hoe langer hoe meer
voor zichzelf leeft, noch dat hij zijn gaven opoffert
voor een aardse zaak, hoe groot die ook mag zijn.
Want de arbeid van de wereld, bestaat er immers niet in

¹¹ cf. *Mat.*17, 4

¹² cf. *Lukas* 5,5

¹³ cf. *Joh.*18,3

enige opperste werkelijkheid in zichzelf voort te brengen,
maar in zijn vervulling.
Daarom kan de wereld zich slechts voorgoed
met U verenigen, Heer,
door een soort van omzetting, van omkeer, van excentratie,
waarin niet alleen het welslagen van de individuen,
maar de schijn zelf van alle menselijk voordeel tijdelijk ondergaat.

Wil mijn wezen voorgoed in het Uwe opgenomen worden,
dan is het nodig
dat in mij niet alleen de monade sterft, maar ook de wereld;
dat betekent dat ik door de verscheurende fase
van een vermindering heen moet,¹⁴
die door niets tastbaars vergoed zal worden.
Daarom is het, Heer, dat Gij in de kelk de bitterheid
van elke scheiding,
van elke beperking, van elke onvruchtbare aftakeling,
van verzwakking, ouderdom en dood opneemt
en hem mij aanreikt met de woorden:
"Drinkt allen hiervan".¹⁵

Hoe zou ik die kelk weigeren, Heer,
nu door het brood dat Gij mij hebt doen proeven,
in het merg van mijn wezen
de onblusbare hartstocht gevloeid is om,
voorbij het leven en doorheen de dood, bij U te zijn?

De Consecratie van de Wereld zou onvoltooid gebleven zijn,
indien Gij, voor hen die geloven, na de levendmakende krachten
ook niet – en met voorliefde – de dodelijke krachten had bezield.
Dan zou mijn communie onvolledig zijn en niet christelijk,
indien ik met alles wat deze nieuwe dag mij aan goeds brengt
ook niet de verzwakking, ouderdom en dood zou ontvangen.
Daarom, o mijn God, geef ik mij hartstochtelijk over
aan de gevreesde krachten van ontbinding,

¹⁴ cf. *Joh.* .3, 30

¹⁵ *Mat.* 26, 27

waardoor heden – zo wil ik blindelings geloven –
uw goddelijke aanwezigheid in de plaats zal treden
van mijn enge persoonlijkheid.
De mens, die Jezus hartstochtelijk liefgehad zal hebben,
– Jezus verborgen in de krachten,
die de aarde doen sterven –
hij zal door die aarde als ze gaat bezwijken,
in haar reuzenarmen omsloten worden
en met haar zal hij in Gods Schoot ontwaken.

Slotgebed

Jezus, nu Gij – omsluierd door de krachten van de wereld –
alles voor mij geworden zijt,
herhaal ik de woorden van uw dienaar:
*"Heer , sluit mij in de diepste diepten van uw Hart.
Wanneer Gij mij daar vasthoudt,
Steek mij in brand en zuiver mij,
laat mij ontbranden en opvlammen,
sublimeer mij tot ik volkomen aan uw verlangen voldoe,
tot aan de meest volledige vernietiging van mijzelf".* (noot 3)

O, Heer, door het tweevoudige mysterie
van de universele consecratie en communie
heb ik ten laatste Iemand gevonden
aan Wie ik uit geheel mijn hart die naam mag geven!

Zolang ik in U, Jezus, slechts de mens van tweeduizend jaar
geleden, slechts de sublieme moralist, de vriend, de broeder
kon of durfde zien, bleef mijn liefde schuchter en verlegen.
Kán de mens zich trouwens wel volkomen geven
aan een louter menselijke natuur? Zo heb ik – zelfs gelovend – lange
tijd gedwaald, zonder te weten wat ik beminde.
O, Meester, daar Gij vandaag, door de openbaring van de
bovenmenselijke machten, U door de verrijzenis verleend,
voor mij verschijnt door alle krachten van de aarde heen,
erken ik U als mijn Soeverein en geef ik mij
met verrukking aan U over.

Hoe vreemd zijn de wegen van uw Geest, mijn God!
Toen enkele eeuwen geleden,
de onmiskenbare aantrekkingskracht van uw Hart
in uw Kerk voelbaar werd, (noot 4)
kon het schijnen dat de zielen aangetrokken werden
doordat ze in U een overtuigender en beter omschreven element
ontdekten dan uw menselijkheid zelf.
Door een plotse omkeer wordt het ons nu duidelijk, Jezus,
dat Gij door de 'openbaring van uw Hart,'
onze liefde vooral het middel hebt willen verschaffen
om te ontkomen aan het te enge, te precieze, te beperkte
in het beeld dat wij ons van U maakten.

In het midden van uw Borst
ontwaar ik niets anders dan een vuurzee.
En, hoe meer ik staar naar die brandende vuurhaard,
des te meer komt het mij voor, dat overal daaromheen
de omtrekken van uw Lichaam smelten en mateloos groter worden,
tot ik in U geen andere trekken meer onderscheid
dan het beeld van een Ontvlamde Wereld.

Glorierijke Christus,
heimelijk diffuse Invloed in de schoot van de materie en
verblindend Middelpunt
waarin de talloze vezels
van het veelvuldige aaneengeknoopt worden;
Macht, onverbiddelijk als de wereld
en warm als het leven;
Gij, "met een voorhoofd van sneeuw,
met ogen van vuur
en met voeten die feller fonkelen dan smeltend goud;
Gij, met handen die de sterren omvatten;
Gij, die de Alpha en Omega zijt,
de eerste en laatste,
de Levende, de Dode en de Verrezene ";¹⁶
Gij, die in Uw overweldigende eenheid

¹⁶ Apok.1,14-18

alle liefelikheden, alle smaken,
alle krachten en alle bestaansvormen verzamelt;
Gij waart het naar Wie mijn wezen riep –
met een verlangen zo groot als het heelal – :
"Gij zijt waarlijk mijn Heer en mijn God!"¹⁷

Daarom: "Berg mij in U, Heer".
Ik geloof dat niets – ook geen duisternis - kan bestaan
buiten uw Vlees, Jezus.
En dat ook zij die zich buiten uw liefde hebben geplaatst,
de steun van uw Aanwezigheid zullen blijven genieten.
Want allen bestaan wij onontkoombaar in U
O, universeel Midden van bestendigheid en leven!¹⁸

In naam van het meest essentiële in mijn wezen, Heer,
luister naar het verlangen van datgene,
wat ik 'mijn' ziel durf te noemen.
En om mijn bestaansdorst te lessen trek mij tot U.¹⁹

Hoe dieper we U ontmoeten, Meester, hoe universeler
zich uw invloed openbaart; hieraan kan ik merken dat ik in U groei.
Wanneer ik mij door het rijk van alle schepselen voel dwalen,
en in alle dingen door een geheime ziel in één enkel element
verspreid die invloed kan terugvinden,
dan zal ik weten dat ik het Middelpunt nader
waar het hart van de wereld samenkomt
in de straling die neerdaalt uit het Hart van God.

Op dit punt van een alles omvattende ontbranding,
werk op mij in, Heer, door het verenigd Vuur van alle
innerlijke en uiterlijke invloeden,
die, bezield door een Energie die alles aan zich kan onderwerpen
in de fysische diepten van uw Hart,
tot de engelen van uw zegevierende handeling worden.²⁰

¹⁷ cf. *Joh.*20, 28

¹⁸ *Hand.*17, 28

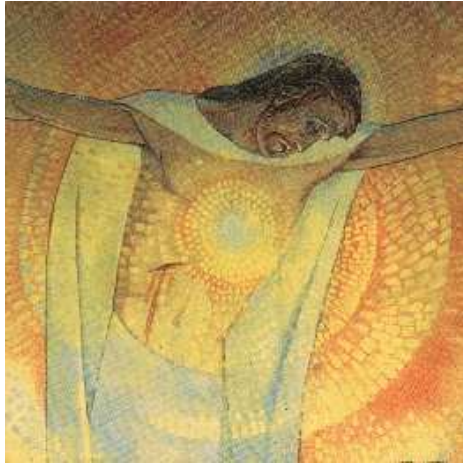
¹⁹ cf. *Joh.*12, 32

²⁰ *Fil.* 3, 21; cf. *1 Kor.*. 15, 25-27)

Vervul mijn hart beurtelings met verrukking en afkeer,
leer het de echte zuiverheid, openbaar het de ware liefde
en de krachtige wil
om samen de poorten van het leven open te breken en
voortdurend iets meer van de wereld te ontdekken,
te vormen en te ondergaan
teneinde steeds meer in U door te dringen.

Mijn God, van die fundamentele visie
op uw verbondenheid met het heelal
hangen heel mijn vreugde en mijn welslagen af,
heel mijn bestaansreden en mijn levenslust.
Anderen mogen vanuit hun hoger ambt,
de heerlijkheden van uw zuivere geest verkondigen!
Maar omdat ik zelf beheerst word door een roeping
die in de diepste vezels van mijn natuur vasthaakt,
wil ik, noch kan ik over iets anders spreken
dan over de talloze uitstralingen van uw Wezen
dat door de materie heen Vlees is geworden.
Nooit zal ik iets anders kunnen verkondigen
dan het mysterie van uw Vlees,
O, Ziel, die door alles heen schijnt wat ons omringt !

Aan uw Lichaam in gans zijn omvang,
– dat wil zeggen aan de wereld,
die door uw macht en door mijn geloof,
de prachtige en levende smeltkroes geworden is
waarin alles verdwijnt om herboren te worden – ,
door alle mogelijkheden
die uw scheppende aantrekkingskracht
in mij heeft doen ontspringen;
door mijn al te zwakke wetenschap,
door mijn religieuze bindingen,
door mijn priesterschap
en, – waaraan ik het meest gehecht ben –,
door de kern van mijn menselijke overtuiging,
draag ik mij op om daarvan te leven en om daaraan te sterven,
O Jezus ! (Mongolië - Ordos 1923)

Kapel Paray le Monial

Noten:

1. De Aisne: bijrivier van de Seine en departement ten noorden van Parijs. Teilhard verwijst naar de oorlogsperiode 1914-1918, toen hij als verpleger dienst deed, en meer bepaald naar het jaar 1918. De steppen van Azië: het gaat om de Ordos, een uitgestrekt hoogplateau van West-Mongolië, gelegen in de grote bocht van de Huanghe (de Gele rivier).
2. Uittreksel uit de Romeinse Canon (eucharistisch gebed I), na de consecratie.
3. Deze gebedstekst is van Pater Gaspar Druzicki (1592-1662), een Poolse jezuïet, gestorven in een geur van heiligheid. De onderstaande tekst is te vinden in een aantal ascetische bundels gepubliceerd in 1885 en 1907.

*Tu autem, Domine mi,
Include me in imis visceribus Cordis tui
Atque ibi me detine, excoque, expurga,
Accende, ignifac, sublima,
Ad purissimum Cordis tui gustum atque placitum,
Ad puram annihilationem meam.*

4. http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilig_Hartverering
Van de zgn. Heilig-Hartdevotie, met wortels in het Evangelie van Johannes 19: 34-35 ging vanuit Paray-le-Monial binnen de Kerk een grote en weldadige invloed van liefde en compassie uit. Het is waarschijnlijk in deze kapel waar pater Teilhard zijn visioen kreeg waarbij voor zijn geestesoog het 'Brandend Hart' overging in een 'Wereld in Gloed'.

Schuivende godsbeelden in een veranderend wereldbeeld

Harm Bart

Hannemieke Stamperius, God en de Verlichting, 254 blz., Sakandalon, Vught, 2011; **Jesse Bering, Het Godsinstinct. Waarom mensen geloven,** 256 blz. Nieuw Amsterdam Uitgevers, Amsterdam, 2011.

Opmaat

Het gaat in de beide hierboven genoemde boeken om godsbeelden. Beelden die mensen hebben van een opperwezen dat een relatie heeft of zou kunnen hebben met de wereld en met hun leven. God en de Verlichting van Hannemieke Stamperius zet daarbij de schijnwerper op de veranderingen die dergelijke beelden ondergingen ten tijde van wat in de wijsbegeerte de Verlichting wordt genoemd. Een periode waarin zich tevens wezenlijke veranderingen voordeden in het denken over de natuur: de opkomst van de moderne natuurwetenschap. De achtergrond van wat men wel de onttovering van de wereld heeft genoemd. Het Godsinstinct van Jesse Bering heeft een andere toon. De bedoeling van dat boek is het bij velen (nog) aanwezige godsbesef weg te zetten als een in het evolutieproces ontstane 'adaptieve illusie'. Een in de context van dat proces nuttige illusie, anders zou het desbetreffende waanbeeld niet ontstaan zijn, maar desalniettemin een illusie, inmiddels achterhaald. Hieronder mijn

kanttekeningen bij deze boeken

God en de Verlichting van Hannemieke Stamperius

De buitenkant

Dit boek van Hannemieke Stamperius heeft een donker getinte grijs-groene kaft. De naam van de schrijfster en de titel zijn uitgevoerd in witte letters. Op de achtergrond staan in licht grijsgroen de namen van enkele van de in het boek aan de orde komende denkers: Voltaire, Newton, Kant, Rousseau – om er een paar te noemen. Alles bijeen een smaakvol geheel. Wat detoneert is een felrood

omslagje van zo'n vier centimeter breed met daarop in grote zwarte letters de tekst: STOP de atheïstische leugen / DE VERLICHTINGSDENKERS GELOOFDEN IN GOD! Lelijk, schreeuwerig, een voorbeeld van benedenmaatse marketing. Jammer, want dit uithangbord dekt het boek niet.

Een citaat

De sfeer van het boek laat zich beter vangen in het volgende wat langere citaat, ontleend aan een artikel in NRC-Handelsblad van 24 november 2011, en afkomstig van de emeritus hoogleraar algemene geschiedenis H.W. von der Dunk. "Het thema 'Verlichting' is van een blijvende actualiteit en is dit ook altijd geweest vanaf de Romantiek, die te boek staat als de grote reactie. Wij, westerlingen en Europeanen, worstelen met deze dubbele erfenis, die ons permanent verdeelt en zelfs de eigen geest kan splijten in de beroemde *zwei Seelen* van Goethes Faust. Vrijwel alle fundamentele historische beschouwingen over Europa belanden *nolens volens* bij die grote bakermat van de politieke stromingen en ideologieën die sedertdien de mensheid hebben beziggehouden of hoofdpijn hebben bezorgd, als bron van hoop, geloof in de mens en zijn rede of als oorzaak van hybris, maakbaarheidsillusies en zelfoverschatting. (...) Veel Verlichters waren illusieloze realisten, maar hun vooruitgangsgeloof was daarom een onmisbare remedie. Zonder hoop verdort het volk – en niet alleen het volk. Hier ligt het kernprobleem van een grote geestelijk erfenis. Zoals de leer en vooral de praktijk van de kerk hemelsbreed afweken van wat in de prediking van Jezus kan worden gelezen, leefden de Verlichters in een andere wereld dan wij. Zij hadden andere prioriteiten. God verdween allerminst. Eerder openbaarde hij zich in de kosmos en in menselijke rede en geweten, drang naar vervolmaking en hoop. Dit is iets zeer anders dan de vandaag courante neurologische reductie van alle voorstellingen en denken op fysische reactieprikkels in een onbegrijpelijk geheel.

Centrale these en toonzetting

De Verlichting: God verdween allerminst – wel veranderde het godsbeeld. Von der Dunk zegt het hierboven. Het is ook de centrale these in het boek van Hannemieke Stamperius. De schreeuwerige tekst op het hierboven genoemde rode omslagje suggereert dat het

boek polemisch van toon is. Dat is niet het geval. In feite is er sprake van een bescheiden opzet. De schrijfster laat de verlichtingsdenkers vooral zelf aan het woord. Dat heeft een evident voordeel: zuiverheid. Het nadeel is misschien dat het geheel wat fragmentarisch blijft, dat ontwikkelingen in het denken – ook bij één en dezelfde persoon – niet worden gevolgd en niet worden getoetst op basale consistentie. Maar alles bijeen vond ik het een genoeg om het boek te lezen. Het kan in ieder geval fungeren als een goede leeswijzer bij verdere bestudering van het onderwerp – en nodigt daartoe, mede gegeven de zeer toegankelijke opzet, ook uit.

Dat onderwerp is – zoals al aangeduid – de opvattingen die de verlichtingsdenkers er op na hielden over God en diens relatie tot de wereld. Stamperius laat een groot aantal denkers de revue passeren. Bekende, maar ook minder bekende. Vrouwen ook, soms met een feministische inslag. Uitzonderlijke verschijningen in de tijd waarin dit alles speelt.

De wetenschappelijke revolutie

In die tijd speelde zich af wat wel de wetenschappelijke revolutie wordt genoemd¹. En die heeft op een groot aantal verlichtingsdenkers een aanzienlijke invloed uitgeoefend. Om dit op lichtvoetige wijze te illustreren citeer ik hier twee korte gedichten. Beide betrekking hebbend op Sir Isaac Newton en beide van auteurs die in het boek van Stamperius worden aangehaald. De eerste is Alexander Pope (1688-1744) die twee keer min of meer in het voorbijgaan wordt genoemd. de tweede is Voltaire (1694-1778) waaraan door Stamperius (uiteraard) ruime aandacht wordt besteed. Van Pope is het alleraardigste puntgedicht dat te vinden is op Newtons graf in de Westminster Abbey:

*Nature and Nature's laws lay hid in night. /
God said let Newton be!
And there was light.*

¹ Zie voor een gedetailleerde analyse van de betreffende ontwikkeling: H.F. Cohen *How modern science came into the world*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010.

En Voltaire brengt zijn bewondering voor deze misschien wel allergrootste onder de beoefenaren van de natuurwetenschap aldus onder woorden (vertaling Reyer Hooykaas²):

Vertrouwdens Gods, wezens der eeuwigheid,
Die, door zijn vuur ontbrand, de grote majesteit/
Uws Meesters' troon met vleugelen bedekt, – /
Heeft Newtons grootheid nooit uw afgunst opgewekt?

Sir Isaac Newton

De situatie met betrekking tot Newton laat goed zien waar het in het boek van Stamperius eigenlijk om gaat. Ik laat aan het woord de grote wetenschapshistoricus Eduard J. Dijksterhuis (1892-1965): "Niets heeft in de achttiende eeuw zozeer bijgedragen tot de onderlinge vervreemding van geloof en wetenschap als de ontwikkeling van de mechanica der hemellichamen, die de schoonste vrucht is van de door Newton gegroundveste en als steun voor het geloof bedoelde natuurwetenschap. Er is geen schrijnender contrast tussen een beeld en zijn uitwerking denkbaar dan de tegenstelling tussen Newtons overtuiging, dat de orde in het planetenstelsel een onweerlegbaar bewijs vormt voor het bestaan van een intelligente Eerste Oorzaak en het antwoord dat de auteur van de *Mecanique Céleste* Laplace volgens de overlevering aan Napoleon zou hebben gegeven toen deze hem vroeg waarom hij in zijn werk nergens de Schepper vermeld had: "Hoogheid, ik had aan deze hypothese geen behoefte."³

Van de God van de wonderen naar de God van de wiskunde. Het draait in dit citaat – en het besproken boek van Stamperius – om een veranderend wereldbeeld en een in het verlengde daarvan verschuivend godsbeeld. Een verschuiving – kort gezegd – van een ondoorgrondelijk, misschien zelfs grillig, opperwezen naar een transparante transcendentie: 'de rede is de kaars van de Heer'⁴. Bleek die rede niet uitermate succesvol in het beschrijven van de natuur? Niet voor niets stelt Galileo Galilei (1564-1642) dat het Boek der Natuur

² R. Hooykaas *Geschiedenis der natuurwetenschap*, A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij NV, Utrecht 1971.

³ Pierre-Simon Laplace (1749-1827): "Sire, je n'avais pas besoin de cette hypthèse-là."

⁴ Een door Stamperius op pag. 74 gegeven citaat; helaas zonder (precieze) bronvermelding.

is geschreven in de taal van de wiskunde⁵. In het achterliggende wereldbeeld – wel mechanistisch genoemd – past niet meer een god van mirakelen. Zo gaat het van een god van de wonderen naar een god van de wiskunde. En in het verlengde van deze ingrijpende verschuiving worden oude dogma's kritisch tegen het licht gehouden en verworpen. Zondeval, erfzonde, de goddelijkheid van Jezus Christus, de verzoening via zijn kruisdood, de Drieëenheid – om er enkele te noemen: ze kunnen de toets van een redelijke kritiek niet meer doorstaan. De natuurlijke theologie maakt zich sterk. Gods openbaring wordt niet alleen gevonden in de Heilige Schrift maar even zo goed in het Boek der Natuur. Een wezenlijke discrepantie wordt niet mogelijk geacht. *Intelligent design avant la lettre*.

De volheid

Maar God is niet alleen de intelligent ontwerper. Algemeen wordt hij ook als goed beschouwd. Vandaar de kritiek op leerstukken als zondeval en erfzonde. De gedachte leidt echter ook tot een soort *sciencefiction avant la lettre*: er wordt serieus rekening gehouden met de mogelijkheid dat andere werelden dan de onze eveneens worden bewoond door redelijke wezens. De goedheid van God brengt *plénitude* (volheid) met zich mee, alles wat kàn bestaan is ook geschapen: "Het idee van één enkele wereld, eenzaam wentelend in een oneindige ruime, maakt plaats voor het gezellige idee van een gemeenschap van werelden, zo gelukkig bedacht en gemaakt dat ze, alleen al door hun beweging, de mens onderwijzen"⁶. Dat laatste slaat terug op de doorslaggevende rol die de wiskundige beschrijving van de planeetbewegingen speelt in het werk van Newton, en daarmee in de opkomst van de moderne natuurwetenschap en de ermee onlosmakelijk verbonden wetenschappelijke technologie.⁷ Het onderstreept de verwevenheid van het verlich-

⁵ Een echo van het 'alles is getal' van Pythagoras (ca. 570-495 v.Chr.).

⁶ Zie Stamperius over Thomas Paine (1737-1809), pag. 173

⁷ In de tragedie *Prometheus Geketend* van Aischylos (ca. 525-455 v.Chr.) ontvangt de mens de gave van "de sterren met hun moeizaam te verklaren op- en ondergang". Historisch gezien is de bestudering van de sterrenhemel de belangrijkste enkelvoudige factor geweest in de opkomst van de (moderne) natuurwetenschap. Plato zegt het in zijn *Timaios* zo: "over het heelal zou nooit een woord zijn gezegd als we de sterren, de zon en de hemel niet zagen. (...) Hieruit hebben we de filosofie [lees: wetenschap] afgeleid, iets groters heeft het sterfelijk geslacht nooit van de goden gekregen en zal het nooit krijgen."

tingsdenken met de toenmalige ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk terrein.

De theodicee

Aan het denkbeeld van een algoede en (zich) aan de rede gebonden⁸ (hebbende) God zitten ook scherpe kanten. Zeker als er ook nog gedacht wordt in termen van Gods almacht Er ligt een onmiskenbaar spanningsveld met het ervaringsfeit dat kwaad en lijden zo ruim in de wereld worden aangetroffen. Daarbij gaat het niet alleen om het door mensen (bewust) aangerichte onheil dat misschien nog enigszins – zij het moeizaam – verklaard kan worden uit een zondeval. Ook zaken als natuurrampen, waarop de mens geen vat heeft, dragen bij tot de ellende in de wereld. Met dit alles komen we op het terrein van de zogeheten theodicee – de term is afkomstig van Gottfried Wilhelm Leibniz⁹ (1646-1716). Velen hebben zich met dit probleemgebied beziggehouden en Stamperius gaat er uitvoerig op in. Gelukkig op evenwichtige en genuanceerde manier. Dat geldt in het bijzonder voor haar bespreking van Leibniz' stelling dat wij leven in "de beste aller werelden". Waarmee niet gezegd wil zijn dat onze wereld goed is, maar wel dat zonder een innerlijke contradictie geen betere denkbaar is¹⁰. Hierachter ligt de vraag naar wat de rol van een opperwezen in het 'bestuur' van de zo immens complexe wereld zou kunnen zijn.¹¹ Dat hier – ook los van een traditioneel theologische duiding – belangwekkende kwesties liggen blijkt overigens uit het

⁸ Achterliggend is de vraag in hoeverre God onderworpen is aan de rede. Een ontkennend antwoord wordt gegeven in het theologisch voluntarisme. Deze opvatting domineerde in de zogenaamde 'Parijse veroordelingen' van 1277. In de Verlichting overheerste het andere beeld: een god die zich aan de rede en de bijbehorende natuurwetten conformeerde. De kwestie waar het om draait komt in alle scherpste naar voren in een uitspraak die wel aan Albert Einstein (1879-1955) wordt toegeschreven: zelfs Gods is niet bij machte om van 4 een priemgetal te maken.

⁹ Vgl. de titel van zijn geschrift *Essay de theodicée sur la bonté de Dieu*.

¹⁰ Voltaire sympathiseerde aanvankelijk met dit denkbeeld. Hij kwam ervan terug na de grote aardbeving van 1755 waarbij Lissabon werd verwoest en vele duizenden mensen omkwamen.

¹¹ Een beroep op Gods 'almacht' voldoet niet. Het begrip is innerlijk tegenstrijdig. Het brengt paradoxen met zich mee van het type waarmee Bertrand Russell (1872-1970) in de vorige eeuw de wiskunde (i.h.b. de verzamelingenleer) in problemen bracht. Aardig is om te vermelden dat Gezang 291 uit het Liedboek voor de Kerken langs het probleem scheert met de frase: Want wat Zijn liefde wil bewerken / ontzegt hem zijn vermogen niet.

boek *God, Chance and Purpose. Can God have it both ways?* van David J. Bartholomew (2008).

De ziel

Een ander onderwerp met veel haken en ogen dat uitgebreid aan bod komt is de vraag naar de realiteit van de ziel. Niet alleen bij mensen, maar ook bij dieren. In het voetspoor van René Descartes (1596-1650) zijn er dualistische duidingen, maar ook andere opvattingen komen voor. En natuurlijk is er een verband met bespiegelingen rond het hiernamaals en de opstanding uit de doden. Ten aanzien van wat hier allemaal over is gespeculeerd geldt onverkort het woord van de Britse mathematicus/filosoof Alfred N. Whitehead (1861-1947)¹²: "*it leaves the vast darkness of the subject unobscured*". Boeiend om dit in het boek van Stamperius zo bijeengebracht te zien.

Een staalkaart

Het bovenstaande is slechts een greep uit de door Stamperius aangeestipte onderwerpen. Hopelijk volstaat het om een indruk te krijgen van wat er bij lezing van God en de Verlichting te beleven valt. In feite reikt dit boek een staalkaart aan van door Verlichtingsdenkers over God gehuldigde opvattingen. En dat op een overzichtelijke manier, een prestatie op zich gegeven de breedte van het onderwerp. De indeling die Stamperius daarbij volgt is: Geloven en weten, Geloof en wetenschap, God en de rede, God en de ziel, God en het goede, God en het kwaad, God en de natuur, God en de kosmos, God en het christendom, Atheïsme en deïsme toen en nu, Het nieuwe godsbeeld mislukt? En: theologie en religiefilosofie. Interessant en lezenswaardig.

Het Godsinstinct van Jesse Bering

Centrale these

Ging het in Stamperius' *God en de Verlichting* om schuivende beelden van een nog wel bestaand geacht opperwezen, bij Berings *Het*

¹² Reactie op lezing van Bertrand Russell over de filosofische implicaties van de kwantummechanica.

Godsinstinct tuimelt God over de rand. Om het met Laplace (zie hierboven, het citaat van Dijksterhuis) te zeggen: aan deze hypothese is geen behoefte meer. De wereld zoals wij die via de moderne wetenschap hebben leren kennen kan zonder. Sterker: ze zou zonder hem moeten! Maar hoe komt het dan dat zovelen toch nog de illusie hebben dat God – nauwkeuriger: een god¹³ – bestaat? Op deze vraag meent Bering het antwoord te hebben gevonden. Het wordt al gesuggereerd in het tweede deel van de titel van het besproken boek, die luidt: *Waarom mensen geloven*. Dat dit geen getrouwe vertaling is van de ondertitel¹⁴ van het Engelse origineel doet hier niets aan af. De vertaler¹⁵ heeft de schrijver op dit punt goed begrepen.

De roddel

Waarin zoekt Bering de oplossing? Zoals dat tegenwoordig gangbaar is in de evolutionaire ontwikkeling van de mens. Godsdienst wordt dan gezien als een toevallig bijproduct van onze menselijke evolutie. Als iets dat geen enkele biologische functie heeft, een restproduct van andere psychologische aanpassingen. Om met Richard Dawkins¹⁶ te spreken: religie heeft geen directe eigen 'overlevingswaarde', maar moet worden gezien als een bijproduct van iets anders dat die waarde wel heeft. Na dit standpunt te hebben opgehaald¹⁷, komt Bering met een nuancering: "Maar misschien wijzen evolutionair-nevenproduct-theoretici net iets te snel de mogelijkheid af dat godsdienst – en dan met name het idee van een oplettende, alwetende en reagerende God – op een unieke manier bijdroeg aan het evolutionaire succes van onze voorouders. In dat geval zou er, net als bij alle¹⁸ andere evolutionaire aanpassingen, een bepaalde uitdaging in ons evolutionaire verleden moeten zijn geweest waarvoor ideeën over bovennatuurlijke wezens zoals God een oplossing

¹³ De gedachte dat het bij alle religies om één en dezelfde god zou gaan is een (te) grove benadering.

¹⁴ *The psychology of souls, destiny and the meaning of life*.

¹⁵ Bart Voorzanger

¹⁶ Zie R. Dawkins, *The god delusion* (2006)

¹⁷ In de Inleiding, op pag. 18.

¹⁸ Alle andere evolutionaire aanpassingen? In het Engelse origineel: "*any other evolved adaption*". Zijn ze allemaal nagelopen? Nee natuurlijk! Hoe zou dat ook kunnen. Een verholde dogmatische stellingname!

boden. Na een overzicht van de feitelijke werking van geloof, kijken we in dit boek inderdaad eens wat beter naar de mogelijkheid dat God (en Zijns gelijken¹⁹) zich in de menselijke geest ontwikkelde als een 'adaptieve illusie' die onze voorouders een heel directe oplossing bood voor het unieke menselijke probleem van de roddel. Door de ontwikkeling van de taal konden derden er nog dagen en zelfs weken later achter komen wat onze voorouders zoal hadden gedaan. Hun vermogen zich in te houden werd daardoor van cruciaal belang. Als ze bij elke verleiding hun egoïstische hartstochten volgden, was één praatgrage getuige genoeg om hun reputatie – en daarmee hun voortplantingssucces – ernstig te schaden. De persoonlijke overtuiging dat God ze intelligent ontworpen had, ze kende en in de gaten hield, en hun denken en doen actief afstrafte of beloonde, zou de frequentie en ernst van hun morele oprispingen hebben beperkt. Zo'n overtuiging zou dus door de natuurlijke selectie zijn bevoordeeld. Voor zulke zeer wenselijke, genen-reddende effecten hoefden God en andere bovennatuurlijke krachten niet eens echt te bestaan (...)."

Zou het echt? Is dit in het gedrag van machthebbers en geestelijken overtuigend terug te vinden? Nu of desnoods in de historische werkelijkheid? Ik ben zo vrij het te betwijfelen.

Een procrustusbed

Hoe dan ook, met de hierboven weergegeven passage is de toon gezet. De term 'genen-reddend'²⁰ verdient speciale aandacht. Het boek is geschreven vanuit dit reductionistische perspectief – tegenwoordig nogal gangbaar. Ik duid het aan met de term genen-geloof. Een procrustusbed: als iets er niet goed in past wordt het wel passend gemaakt. Het gaat om een zeer beperkte kijk op de werkelijkheid. Hoe beperkt en hoe simplificerend deze '*selfish gene*²¹-benadering' is komt duidelijk naar voren in het boekje *The Music of Life. Biology Beyond Genes van Denis Noble* (2006). Dat geeft een aanzienlijk beter en interessanter beeld van de ongelofelijke complexiteit waar-

¹⁹ Vgl. voetnoot 13.

²⁰ In het Engelse origineel *gene-salvaging*.

²¹ *The selfish gene* is de titel van een in 1976 uitgekomen spraakmakend boek van Richard Dawkins.

mee we bij levensprocessen te maken hebben. En op een andere manier geldt dat ook voor het eerder in dit artikel genoemde boek *God, Chance and Purpose. Can God have it both ways?* van David J. Bartholomew.

***Theory of mind* als verklaringsbeginsel**

Een ander centraal element uit Berings boek wordt ingeluid met de constatering²² "dat mensen unieke organismen zijn omdat de evolutie onze hersenen zo vormgaf dat we bij ons denken over anderen als vanzelf een 'intentionele houding' aannemen". In het verlengde hiervan wordt gesteld dat een doorslaggevend verschil tussen mensen en (andere) dieren gelegen zou kunnen zijn in "het menselijk vermogen om zich mentaal in anderen te verplaatsen". Bering spreekt in dit verband²³ van een *theory of mind*. Deze zou de mens in staat stellen om voorspellingen te doen over het gedrag van anderen. De desbetreffende notie speelt door het gehele boek heen een belangrijke rol. Het belang dat eraan wordt gehecht blijkt wel uit de volgende passage²⁴: "Bij het evolutionaire belang van dit inlevingsvermogen gaat het om een cruciale vraag: is dit psychologische vermogen, deze *theory of mind* – de ziel die we door de huid zien schemeren, het twinkelen van de geest²⁵ in een blik, een wirwar van bewegingen waarachter we gedachten ontwaren – is dit het wezenlijke waardoor we eindelijk begrijpen wat het betekent mens te zijn? Niks gereedschapsgebruik, niks geestelijke cultuur – of monogame liefde, spel, politiek, oorlog en al die andere gedragscategorieën, die ooit als bij uitstek menselijk werden beschouwd"²⁶. In de geciteerde passage staat nog een vraagteken. Uit de rest van het boek blijkt echter dat het om een puur retorische vraag gaat. De *theory of mind* is de sleutel tot Berings antwoord op de vraag waarom mensen geloven: "Vanwege de vertekenende lens van onze *theory of mind* – die ons beeld van de werkelijkheid verdraait op een

²² de constatering wordt toegeschreven aan de filosoof Daniel C. Dennett

²³ Naar hij zegt in navolging van de psychologen David Premack en Guy Woodruff.

²⁴ Die wordt aangetroffen op pag. 35.

²⁵ 'Ziel' en 'geest': beladen begrippen. In het Engelse origineel worden de woorden *souls* en *spirits* gebruikt. Ze passen slecht in het overigens zo reductionistische betoog.

²⁶ Zie pag. 35

systematische, voorspelbare²⁷ manier die de genetische belangen van onze voorouders diende²⁸ – weten we nu dat wat echt aanvoelt (niet alleen voor ons maar ook voor andere geestelijk gezonde, volstrekt normale mensen) niet altijd overeenkomt met wat werkelijk het geval is. De cognitieve illusie van een alomtegenwoordige en alziende God diende onze genen, en dat was voor de natuur reden²⁹ genoeg om die illusie in onze hersenen stevig levend te houden. Die illusie kan zelfs zo overtuigend zijn dat u heel wel kunt weigeren te erkennen dat het een illusie is. Maar wellicht betekent het gewoon dat de aanpassing in uw geval zeer geslaagd is".³⁰

Aischylos en de drie gaven der goden

Voordat ik op die koppeling in ga plaats ik een paar kanttekeningen bij de these dat het bij de *theory of mind* zou gaan om "het wezenlijke waardoor we eindelijk begrijpen wat het betekent mens te zijn". Is dat vol te houden? Of zijn er andere aspecten van het menszijn die wellicht even uniek zijn, of zelfs de mens nog veel nadrukkelijker aan de *theory of mind* van de (overige) dieren onderscheiden³¹. Om op dit punt het een en ander in overweging te geven val ik terug op de grote Griekse tragediedichter Aischylos (ca. 500 v.Chr.)³². In zijn *Prometheus Geketend* legt hij Prometheus, aan wie de taak toevalt de mens toe te rusten tot het bestaan, het volgende in de mond³³: "Verneemt hoeveel ellende er was bij 't mensdom, hoe ik van onmondigen hen heb gemaakt tot dragers van gedachte en overleg. (...) ³⁴... Geen vast kenteken voor de winter hadden zij, voor bloesemende lente of vruchtenweelde van de zomer; zonder zin of overleg deden zij alles, tot ik hen de sterren leerde met hun moeizaam te verklaren op- en ondergang. Dan kwam 't getal, die

²⁷ Voorspelbaar? Zou het werkelijk?

²⁸ Het genen-geloof!

²⁹ Een doel-metafoor. Meer hierover verderop.

³⁰ Zie pag. 203/204.

³¹ Bering noemt (gelukkig) zelf al de taal.

³² Zie voetnoot 7

³³ Vertaling Emiel de Waele (1987).

³⁴ Weggelaten: "Niet om hun een verwijt te maken zeg ik dit, / Maar ik verklaar hoe goed gemeend was wat ik gaf. / In den beginne keken zij maar zagen niets / en hoorden niets al luisterend – droomverschijsen/ gelijk, verknoeiden zij hun leven lang / alles dooreen. Zij kenden geen zon-open huis / uit steen gewrocht, noch het verwerken van hout. / Maar onder de aarde woonden zij, lijk wriemelend / de mieren in hun zonverstoken holen doen."

kunde bij uitnemendheid die 'k vond voor hen, en 't schrift met lettertekenen waardoor men 't al onthoudt; de moeder aller kunst."

De sterren in hun loop³⁵, het getal (zeg maar: de wiskunde), en het schrift – de drie grote gaven die de mens (zullen) maken tot wat hij (geworden) is. Over elk van de drie is in relatie tot de opvatting van Bering veel te zeggen (vgl. voetnoot 7). Ik beperk me tot de tweede gave, die van het getal, van de wiskunde mogen we wel zeggen – mijn vakgebied.

Het getal – de tweede gave

De mens beschikt over *number sense*. Het gaat daarbij om iets anders dan tellen. Bij een klein aantal entiteiten hebben wij een onmiddellijk 'besef' van de omvang van de collectie. Met één oogopslag zien wij of het er drie zijn, twee, of vijf. Bij grotere aantallen is dit niet meer het geval³⁶ en moeten wij onze toevlucht nemen tot tellen. Een eveneens zeer beperkte *number sense* lijkt ook voor te komen bij een (klein) aantal diersoorten³⁷. Tellen is echter, naar algemeen wordt aangenomen, een specifiek menselijke activiteit. En dan hebben we het nog niet eens over operaties met getallen, zoals optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen, machtsverheffen, worteltrekken, en in het verlengde daarvan het werken met breuken en wortelvormen³⁸. Dit is overigens nog maar een fractie van het enorme bouwwerk dat wiskunde wordt genoemd. Een bouwwerk dat alles te maken heeft met het menselijke vermogen tot abstractie en

³⁵ De sterren in hun loop: titel van een bekend populariserend boek van de befaamde Engelse astronoom Sir James Jeans. Oorspronkelijk: *The stars in their courses* (1951).

³⁶ Er schijnen personen te zijn die op dit punt uitzonderlijk gaven hebben (motief film *Rainman*, 1988).

³⁷ Voorbeelden worden gegeven in Tobias Dantzig (1884-1956), *Number the language of science* (1930). Citaat: "Number sense should not be confused with counting, which is probably of a much later vintage, and involves, as we shall see, a rather intricate mental process. Counting, so far as know, is an attribute exclusively human, whereas some brute species seem to possess a rudimentary number sense akin to our own. At least, such is the opinion of competent observers of animal behavior, and the theory is supported by a weighty mass of evidence. Many birds, for instance, possess such a number sense. If a nest contains four eggs one can safely be taken, but when two are removed the bird generally deserts. In some unaccountable way the bird can distinguish two from three."

³⁸ Om nog maar te zwijgen van de irrationale getallen, de niet-breuken, zoals π (gerelateerd aan de cirkel) en e (gerelateerd aan exponentiële groei of exponentieel verval). En van de zogenoemde complexe getallen, waaronder het imaginaire getal i (waarvan het kwadraat gelijk is aan -1).

begripsvorming.³⁹ Een vermogen waarvan met zekerheid vaststaat dat het uniek menselijk is. Meer dan dat het geval is met de *theory of mind* waar Bering zo torenhoog van opgeeft. Maar steekt die er echt boven uit daar waar het om het typisch menselijke gaat? Ik betwijfel het. Sterker: om het maar wat kort door de bocht te zeggen, ik denk dat de *theory of mind*, daar waar het gaat om het onderscheid tussen mens en dier, het moet afleggen tegen de mathematica.

En dan nog. Kan dit nu allemaal worden ingepast in het genen-geloof – de in Berings boek te pas en te onpas naar voren gebrachte gedachte dat de menselijke evolutie wordt bepaald door *gene-salvation*. Alvin Plantinga drijft er in zijn boek *Where the conflict really lies*⁴⁰ adequaat de spot mee:

"These abilities far surpass what is required for reproductive fitness now, and even further beyond what would have been required for reproductive fitness back there on the plains of Serengeti⁴¹. That sort of ability and interest would have been scant of adaptive use in the Pleistocene. As a matter of fact, it would have been a positive hindrance, due to the nerdiness factor. What prehistoric female would be interested in a male who wanted to think about whether a set could be equal in cardinality⁴² to its power set⁴³, instead of where to look for game."

Hieronder een cartoon, die dit allemaal nog eens puntig samenvat:

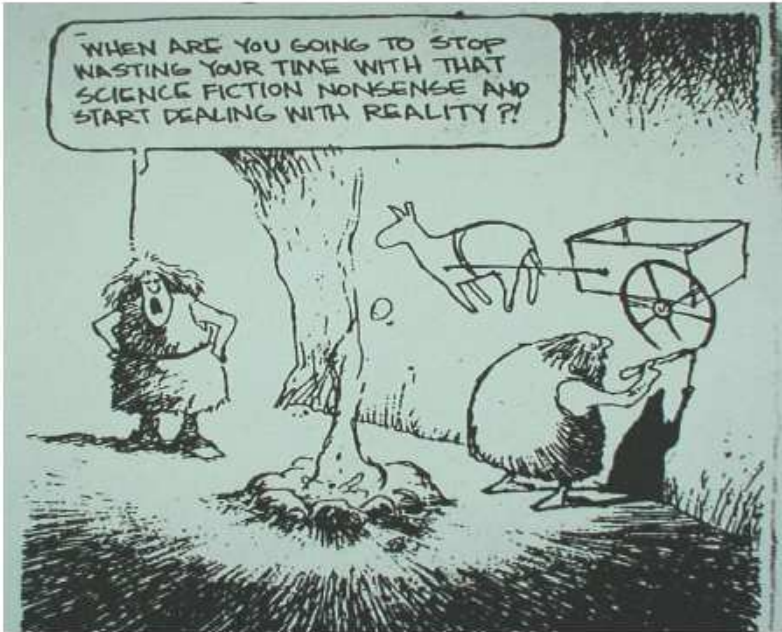
³⁹ De Britse wiskundige A.N. Whitehead (1861-1947) heeft gesteld dat de stap naar het abstracte getalsbegrip een beslissend element is geweest in de ontwikkeling van de mens. Zie zijn *Science and the modern world* (1925)

⁴⁰ Zie pag. 286/287 van dit in 2011 uitgekomen boek. Bering levert op pag. 240 zware kritiek op de opvattingen van Plantinga. Terecht denk ik. Maar het heeft er alle schijn van dat Bering wel de splinter in het oog van de ander ziet, maar niet de balk in eigen oog (vgl. Mattheüs 7:3-5).

⁴¹ Streek in Afrika waar enkele van de oudst bekende menselijke fossielen zijn gevonden.

⁴² Het begrip 'cardinality' staat voor een uitbreiding van het getalsbegrip die ook van toepassing is op oneindige verzamelingen. Geestelijke vader: Georg Cantor (1845-1918).

⁴³ De 'power set' – in het Nederlands: 'machtsverzameling' – van een verzameling V bestaat uit alle deelverzamelingen van V (inclusief de zogeheten lege verzameling die geen enkel element bevat). De cardinaliteit van een machtsverzameling is altijd groter dan die van het origineel.

Zelfbewustzijn en het oneindigheidsbesef

Trouwens, zelfs als we het belang van het aspect *theory of mind* op zich zouden willen onderkennen, ligt dan het zelfbewustzijn van de mens nog niet op een fundamenteeler niveau? Het feit dat de mens als het ware zichzelf ziet. Hoe merkwaardig dit is realiseert men zich pas goed als men bedenkt dat hier sprake is van een 'Droste effect'⁴⁴ De mens heeft weet van zichzelf, maar dat feit op zich is hem bekend, en ook dat weet hij: *ad infinitum*. Zo is met het zelfbewustzijn – op zich al een mysterie – ook nog een oneindigheidsbesef gegeven⁴⁵. Een besef dat wellicht alles te maken heeft met wat Bering de godsillusie noemt. En een besef dat niet alleen in filosofie en theologie, maar ook in de wiskunde diepe sporen heeft getrokken:

⁴⁴ De uitdrukking verwijst naar het bekende Droste-cacaobusje waarop een verpleegster te zien is die een dienblad draagt met daarop hetzelfde busje. Daarop komen verpleegster en dienblad dus ook weer voor. En zo voort – in beginsel *ad infinitum* (zij het natuurlijk niet in de praktijk van de grofstoffelijke werkelijkheid)

⁴⁵ Voorover mij bekend is de eerste die dit heeft opgemerkt de filosoof J. Royce (1855-1916). Zie ook R. Rucker, *Infinity and the mind* (1982).

de mathematica die wel de wetenschap van het oneindige is genoemd. De fenomenale wiskundige David Hilbert (1862-1943) heeft zich over deze materie als volgt uitgelaten: *Das Unendliche hat wie keine andere Frage von jeher so tief das Gemüt der Menschen bewegt; das Unendliche hat wie kaum eine andere Idee auf den Verstand so anregend und fruchtbar gewirkt; das Unendliche ist aber auch wie kein anderer Begriff so der Aufklärung bedürftig.*

Nogmaals: ik denk dat Bering met het opeisen van suprematie voor de *theory of mind* – "het wezenlijke waardoor we eindelijk begrijpen wat het betekent mens te zijn" – op een verkeerd paard gewed heeft.

Van *theory of mind* naar godsbesef

Ik keer terug naar Bering's betoog. Hoe komt hij van de bij mensen aanwezige *theory of mind* bij een godsbesef? Welnu, dat loopt via de observatie⁴⁶ dat "onze door de evolutie gevormde hersenen hyper-sociale filters geworden zijn, zodat onze *theory of mind* niet alleen wordt toegepast op het mentale inwendige van andere mensen en dieren, maar ook, ten onrechte, op categorieën die helemaal geen inwendige hebben (...)". Of zelfs in het geheel niet bestaan, zoals god – want daar draait het bij Bering op uit. Het evolutionaire wereldbeeld verdrijft hier het godsbeeld door het als een 'psychologische illusie'⁴⁷ weg te zetten: "Het voelt wellicht alsof er daarboven iets groots is wat toekijkt, weet en om u geeft. En u misschien zelfs beoordeelt. Maar in feite is dat gewoon uw overmatig actieve *theory of mind*. In werkelijkheid is daarboven slechts de lucht die u inademt."

'Slechts', in het Engelse origineel '*there is only*' – een variatie op het tot in den treure herhaalde '*nothing but*' van het reductionistisch denken. Een oversimplificatie – dat is mijn bezwaar ertegen. Shakespeare was subtieler – en wist beter – met zijn: "*there is more between heaven and earth...*".

⁴⁶ Zie pag. 46.

⁴⁷ Zie pag. 48

Doelmetaforen en toevalsdenken

En zo raast het betoog van Bering door. Het staat vol met oppervlakkige generalisaties en principieel niet-verifieerbare beweringen die als vaststaande feiten worden gepresenteerd. Met kritiek op godsdienstige voorstellingen heb ik geen moeite, maar aan wat hier te berde wordt gebracht heeft geen serieus denkend mens iets. Het is rommeligheid troef. Ik noem nog twee voorbeelden: Bering breekt de staf over intentionaliteit – doeldenken, teleologische opvattingen, acht hij uit den boze. Maar hij bevindt zich op glad ijs. Het ligt niet zo eenvoudig. Francis Crick (1916-2004) – één van de ontdekkers van de structuur van DNA – zegt: "Biologen moeten voortdurend tegen zichzelf zeggen dat wat wij zien niet het resultaat is van een ontwerp, maar van evolutie". Opvallend is inderdaad de hardnekkigheid waarmee ontwerp- en doelmetaforen blijven opduiken⁴⁸. Zelfs Richard Dawkins – de grote exponent van het genen-geloof – bedient er zich van getuige zijn zalvende *"If we allow ourselves the licence of talking about genes as if they had conscious aims, always reassuring ourselves that we could translate our sloppy language back into respectable terms if we wanted to"*.

Ik zou die 'terugvertaling' weleens consequent gemaakt willen zien. Eerlijk gezegd denk ik het niet goed zou lukken. In feite lijkt de gedachte veld te winnen dat er achter die doelmetaforen iets schuilt dat wezenlijk is voor levensprocessen. Niet voor niets komt in het eerdergenoemde boekje *The Music of Life* de term *'downward causation'* frequent voor. In dit verband is het ook interessant kennis te nemen van Ian Stewarts boek *Life's Other Secret* (1998). In navolging van Stuart Kaufmann wordt daarin van de wetmatigheden die het gedrag van biologische systemen bepalen gezegd dat deze weleens dichter zouden kunnen liggen bij *"as fast as possible without falling to bits"* dan bij *"with no purpose and no sense of direction"*. Maar degene die denkbeelden over teleologische aspecten van onze werkelijkheid al veel eerder en opmerkelijk exact onder woorden heeft gebracht is de natuurkundige en filosoof Carl Friedrich von Weizsäcker (1912-2007). In zijn overwegingen is een belangrijke rol weggelegd voor de zogenoemde *"Extremalprinzi-*

⁴⁸ Vgl. voetnoot 29

pien". Een voorbeeld daarvan is het zogenoemde Principe van Fermat waaraan het volgende teleologische aspect kleeft: de baan van het licht wordt bepaald door het eindpunt, dat de lichtstraal eerst zal bereiken na deze baan te hebben afgelegd. Het beste is om hem verder zelf aan het woord te laten met een wat langer citaat uit *Zum Weltbild der Physik* (1946):

*"Es ist eine entscheidende, viel zu wenig ins Allgemeinbewusstsein gedrungene Erkenntnis der neuzeitlichen Mathematik, daß dieser Gegensatz zwischen kausaler und finaler Determination des Geschehens in Wahrheit gar nicht existiert, wenigstens nicht, solange es erlaubt ist, das Prinzip der Kausalität durch Differentialgleichungen und dasjenige der Finalität durch Extremalprinzipien zu präzisieren. (...) Das finale 'Ziel' und das kausale 'Gesetz' sind also nur verschiedene Arten, dasselbe Prinzip auszudrücken. Das Ziel gibt nur die Folge an, die nach dem Gesetz notwendig eintreten muß, und das Gesetz ist gerade so eingerichtet, daß die von ihm beherrschten Wirkungen das Ziel realisieren."*⁴⁹.

En dan is er – een tweede voorbeeld – het onnauwkeurige gepraat over toeval. Ook zoiets ergerniswekkend in dit type leatuur. Wat wordt er mee bedoeld? De betekenissen kunnen uiteenlopen van de onschuldige ondoorzichtige samenloop (die we regelmatig in het dagelijks leven aantreffen) tot het onherleidbare toeval van de onveroorzaakte gebeurtenis (zoals die zich lijkt te manifesteren bij het fenomeen radioactiviteit). Het maakt nogal wat uit! Maar over de betekenis waarin Bering het begrip neemt wordt met geen woord gerept.⁵⁰ Einstein maakte er zich wel druk om: *Gott würfelt nicht*.

⁴⁹ Zie ook Koo van der Wal, *Nieuwe vensters op de werkelijkheid*. Contouren van een natuurfilosofie in ontwikkeling, Klement | Pelckmans (2012). Hierin worden ook terzake doende ideeën van de fysicus Richard Feynman (1918-1988) besproken. Deze doen denken aan die van Von Weizsäcker maar gaan minder ver en blijven meer in het traditionele hangen.

⁵⁰ Zie Ronald Meester *Het pseudoniem van God*, 2003

Slotakkoord

Zoals reeds geconstateerd is *God en de Verlichting* van Hannemieke Stamperius interessant en lezenswaardig. Het poogt bepaalde simplistische indrukken recht te zetten en slaagt daar goed in. Ook nodigt dit boek uit tot een verdere kennismaking met het onderwerp. Het doet me denken aan de karakterisering van een goed hoorcollege die ooit onder mijn aandacht werd gebracht: *A lecture should be an invitation to study*. Een dergelijk positief oordeel valt niet toe aan *Het Godsinstinct* van Jesse Bering. Het is een boek dat ligt in de sfeer van wat Von der Dunk noemt "de vandaag courante neurologische reductie"⁵¹. Het door Bering gepresenteerde betoog teert op een enkel zwak idee dat op een modieuze manier wordt uitgemolken. De vergaande conclusies, in het bijzonder die ten aanzien van de vraag waarom mensen geloven, staan in geen verhouding tot de gegeven argumenten. Daar komt nog bij dat de auteur zich bij herhaling bedient van een geforceerd jolige stijl⁵² hetgeen de indruk van een zelfgenoegzame verwatenheid nog versterkt. Een armetierig boek, het schrift – in het eerder gegeven citaat van de tragediedichter Aischylos als derde gave der goden aangemerkt – niet waardig.

⁵¹ Zie eerder gegeven citaat.

⁵² Een voorbeeld zoals dat voorkomt op pag. 60 van het Engelse origineel (het ligt niet aan de vertaling van Bart Voorzanger): "There may well be a God, even one who caused Creation. But for all we know, He did so accidentally rather than intentionally. In fact, in many ways, this still-godly account of our ultimate origins – the theistic equivalent of slapstick or a clumsy God or perhaps one sneezing or kicking up a pebble – can account considerably better for our present situation than can an intentional act of Creation. The humanlike God we're prone to worshipping could be a long-dead intergalactic seahorse that, rooting through an ancient seabed for plankton in some unknown dimension, incidentally dislodged the one grain of sand that held all of our own infinite cosmos intact."

Een gelukkige atheïst *Harry Ansems*¹

In mijn jonge jaren als leerling van een middelbare school las ik *Het Verschijnsel Mens* van Teilhard de Chardin. Een beter boek ben ik nadien nooit meer tegengekomen. Het idee van een natuurlijke, innerlijke kracht (de binnenkant van alle materie) die ons leidt naar een evoluerend, de mens overstijgend bewustzijn, is mij altijd bijgebleven. De consequentie van een steeds maar toenemend bewustzijn betekent dat de mensheid op weg is naar het stadium van uiterste geestelijke intensiteit en verbondenheid (de noösfier).

Bij dit hele idee overdacht ik vele malen de door zoveel mensen gevoelde behoefte aan een God die hen zal leiden naar een gelukkig, individueel voortleven tot in de eeuwigheid. Ik vroeg mijzelf af: Als wij dit stadium van opperste bewustzijn zullen bereiken in de toekomst, waarom zouden wij op dat moment nog behoefte hebben aan de beperkte menselijke individualiteit, zoals we die nu kennen? Ik ben ervan overtuigd dat al onze zorgen over het voortleven van onze individuele persoon te maken hebben met ons (nog) beperkte bewustzijn. Wij mensen zijn eenvoudigweg nog niet zover dat we echt in ruimte en tijd kunnen denken (en voelen), aangezien we nog teveel gefixeerd zijn op onze tijdelijke lichamen. Moeten wij bijvoorbeeld medelijden hebben met onze aapachtige voorouder, omdat hij niet heeft kunnen voortleven met zijn apenlichaam en zijn apengeest tot in onze wereld van bewustzijn? Naar mijn mening moeten we een onderscheid maken tussen individualiteit, die per definitie tijdelijk is, en bewustzijn, dat overkoepelend, verbindend en per definitie onbegrensd is. Ons zelfbewustzijn is weliswaar al een hogere vorm van bewustzijn, maar wordt toch ten onrechte door velen als louter individueel ervaren. Echter, als zelfbewustzijn een individuele aangelegenheid zou zijn, hoe kan het dan dat wij met onze geest onszelf kunnen verplaatsen in de geest van anderen? Wij beschikken immers over een *theory of mind*. Wij zijn tot op zekere hoogte in staat om te denken en te voelen als onze medemens. En deze *theory of mind* is evoluerende: Wij zijn steeds beter

¹ www.transhumansociety.eu

in staat om ons in de gedachtewereld en gevoelswereld van onze medemensen te verplaatsen. Dat kunnen wij al veel beter dan onze voorouders van enige eeuwen terug. Denk aan de wrede straffen, de heksenverbrandingen en de slavernij, welke wij nu beslist niet meer zouden accepteren, omdat wij ons nu terdege kunnen inleven in de slachtoffers. En in de toekomst zal onze *theory of mind* zich nog veel verder ontwikkelen door verfijnde en verbeterde communicatie-technieken.

Teilhard de Chardin voorzag als geen ander dat hoe meer onze innerlijke krachten zich zullen verdiepen en hoe meer ons bewustzijn zal evolueren, hoe meer wij afstand kunnen nemen van onze individualiteit en hoe meer wij zullen komen tot verbondenheid en liefde. Dit alles in aanmerking nemend is het voor mij duidelijk dat wij geen speciale, op onze individuele persoon gerichte God nodig hebben. Door onze nog beperkte *theory of mind* hebben wij bovendien de neiging ons deze God voor te stellen als een mensachtig (vaderlijk) wezen met mensachtige (individugebonden) doelstellingen. Wat wij nodig hebben is ontzag voor de innerlijke kracht van de gehele natuur en een open geest voor wetenschap en altruïsme. In feite maakte Teilhard van mij een gelukkige atheïst.
Harry Ansems, www.transhumansociety.eu

Commentaar op het artikel *Is de vrije wil een illusie?* van EricBruijn¹

Er is een elegante verklaring mogelijk¹ van de vertraging in het brein, waar Lamme zijn ontbreken van de vrije wil op meent te kunnen baseren. Die verklaring komt voort uit de eonische theorie. Volgens deze theorie zijn er in ons brein namelijk processen werkzaam met twee snelheden. Enerzijds is dat de snelheid van de neuronen en de neuronencircuits. Anderzijds is dat de interne snelheid binnen in de eonen.

De neuronensnelheden worden geschat op ca. 200 cycli per seconde. In de eerste uitgave van Daniel Dennets boek *Het bewustzijn verklaard* noemde hij nog een getal van 100 cycli per seconde. De feitelijke snelheid is dus alleen maar een orde van grootte. 200 cycli-seconde is niet zo snel. Een breincircuit, waarin gegevens worden verwerkt, zal daarom ook een beperkte snelheid hebben. Vergeleken met huidige computercircuits is deze snelheid zelfs zeer traag. Daarom nemen vele hersendeskundigen zonder bewijs aan, dat er in de hersenen *massive parallel computing* plaats moet vinden, een term die ze geleend hebben uit de computertechniek. Bij parallele verwerking moeten de resultaten uiteindelijk toch ook weer samengevoegd worden en dat vereist extra snelle neuronencircuits. Helaas, die zijn nooit ontdekt. Maar zelfs als je een duizendvoudige of zelfs een miljoenvoudige parallele verwerking zou aannemen, alleen maar even als rekenvoorbeeld, dan zal het brein nog trager werken dan de eerste huiscomputer uit de jaren tachtig. Een hersensnelheid van 200 cycli maal miljoen is vergelijkbaar met een verwerkings-snelheid door een computer van 200 megahertz. Dat was de snelheid in mijn eerste huiscomputertje uit die tijd. Mijn laptop draait nu met een cyclische snelheid met 2,2 gigahertz per seconde. Dat is dus ongeveer 1000 maal zo snel. Volgens deze simplistische vergelijking zouden computers mijn breinsnelheid dus talloze malen moeten overtreffen.

¹ Dit artikel van Gerrit Teule is bedoeld als een aanvulling op dat van Eric Bruijn in *GAMMADELTA*, jrg. 01 nr. 02 - juni 2014

In de eonische theorie gaan we uit van de geestelijke werking in het binnenste van een elektron, het eon: een kleine tijdruimte gevuld met lichtdeeltjes, fotonen. Mijn ziel is zo'n eon, het Zelf-eon, en fungeert als de initiatiefnemer van mijn geest. De snelheden, die binnen in het micro-universum van een eon gehaald worden, zullen nooit door de snelste supercomputer geëvenaard kunnen worden, omdat zelfs computercircuits altijd zullen bestaan uit talloze atomen. Binnen in eonen, de binnenkant van de elektronen dus, werkt alles met de lichtsnelheid en met uiterst kleine afstanden. Tussen eonen werkt de communicatie als tussen tijdruimten non-lokaal, en dus zelf tijdloos. Volgens de eonenhypothese zijn dit de snelheden van de geest. Het zijn ook de hypersnelheden die we nodig hebben om tot bewustzijn te kunnen komen.

De werking van ons bewustzijn bestaat uit de combinatie van deze twee: eonen en neuronen. Ook de resulterende bewustzijnssnelheid is dus gebaseerd op deze twee snelheden: die van betrekkelijk trage neuronen en die van hypersnelle eonen. De resultante daarvan is onze snelheid van denken in de praktijk. Daarmee valt heel goed te verklaren, waarom wij in onze reacties op bepaalde punten veel trager zijn dan elektronische apparatuur. Het verklaart ook, waarom wij in andere situaties weer veel sneller kunnen reageren dan de snelste supercomputer, bijvoorbeeld als het aankomt op ruimtelijk inzicht of op taalinzicht. Inzicht volgt op een eonisch proces. Als een mens zou moeten schaken, zoals een computer dat doet (alles snel doorrekenen, *brute force*), dan kan hij of zij nooit winnen. Maar als een computer zou moeten schaken zoals een mens dat doet (vanuit hypersnel inzicht en intuïtie), dan is de computer helemaal nergens.

De combinatie van snelheden zou als volgt kunnen werken:

1. In het Zelf-eon, mijn ziel, ontstaat een initiatief door nieuwe fotonenconfiguraties, dat naar een ander eon wordt doorgegeven.
2. Die communicatie tussen twee eonen/elektronen heeft als direct resultaat, dat de elektronen zich ten opzichte van elkaar gaan bewegen (elektrostatistische repulsie). Er ontstaat een minimaal 'stroomstootje'.

3. Elke chemische reactie in deze wereld wordt gestart met een bewegingsverandering van elektronen, en dat geldt ook voor de neuronen in ons brein.
4. Het eonische initiatief resulteert dus in een minimaal 'stroomstootje' in het brein, waardoor een neuron wordt geprikkeld.
5. Deze prikkeling wordt versterkt in een cascade van aanzwellende neurale activiteit. Die versterking neemt enige tijd in beslag, maar dan spreken we over milliseconden. (Het brein is dus in dit opzicht vergelijkbaar met de versterker in een radio-toestel, die het zeer zwakke antennesignaal versterkt tot hoorbaar geluid.)
6. Vervolgens resulteert deze neurale cascade in een beeld in ons bewustzijn of een beweging van het lichaam of beide tegelijk.

De grafiek van Libet, getoond in het artikel van Bruijn, illustreert de gang van zaken vanaf het eerste begin (eonen/elektronen-beweging), via de aanzwellende cascade (versterking) en vervolgens de uitkomst in een bewustzijnsbeeld en/of een spieractie. Deze gang van zaken geldt ook vice versa, vanaf de zintuigen naar de ziel.

Het is van belang in te zien, dat de eonische en de neurale activiteit in hun samenwerking ons bewustzijn vormen. Een initiatief in een Zelf-eon gebeurt zagezegd voorbewust en het duurt even voordat dat als bewustzijnsbeeld wordt weergegeven. Deze weergave is echter een één-op-één-weergave van het eonische initiatief: ik wil. Dit is enigszins vergelijkbaar met een *power-point*-plaatje in een computer en het beeld, dat de *beamer* daarvan op het projectiescherm zet. Bij een computer-/*beamer*-installatie werkt dat hooguit met een vertraging van enkele microseconden, omdat ook de *beamer* met de elektronische snelheid, en dus met lichtsnelheid werkt. Maar in ons brein werkt de *beamer* wat trager. Toch komt het beeld van de *beamer* exact overeen met het beeld in de computer, ook al is de codering anders. Zo komt ook het bewustzijnsbeeld exact overeen met de inhoud van het Zelf-eon, hoe dat ook gecodeerd moge zijn. Samen vormen ze mijn geest en bewustzijn, als een onlosmakelijke eenheid, en de kleine vertraging die daarin zit, merken we niet. Het ene functioneert niet zonder het andere. Mijn bewustzijn is dus de

combinatie van de hersenwerking en de eonische werking, die zowel in het brein als daarbuiten plaatsvindt. Paradoxaal gezegd: ik neem een besluit al voordat ik het besluit neem, maar het is ondeelbaar *mijn* besluit. Chemische reacties tussen neuronen zijn dus geen oorzaak, maar een gevolg van geestelijke initiatieven.

Alle bewegingen binnen in het eon zijn absoluut vrij. Dat komt omdat alles in een eon met de lichtsnelheid gebeurt en dus (volgens de relativiteitstheorie) met stilstaande tijd. Omdat alles zo klein en compact is, kunnen we ook zeggen dat acties in de eonen (vrijwel) tijdloos verlopen. Een oude Upanishad tekst zegt daarover: "Stilstaande is zij sneller dan alles wat beweegt". Onze oorzaak-gevolg redeneringen bestaan alleen bij de gratie van een waarneembaar tijdsverloop. Oorzaken komen in onze grote zwaartekracht-ruimte altijd vóór gevolgen. In de afgesloten eonische tijdruimte is dat dus anders. Als de tijd stilstaat, of alles verloopt tijdloos, dan versmelten oorzaak en gevolg tot één enkele interactie tussen fotonen – hier: één geestelijk initiatief. En dus gelden onze gangbare oorzaak-gevolgredeneringen hier niet en moeten we ze ook niet op deze situatie toepassen. Anders gezegd, eonische initiatieven (en dat wil dus zeggen: initiatieven in mijn bewustzijn) onttrekken zich aan onze gedachten over causaliteit. Daar hebben we een woord voor: *vrij*. We noemen de eonische acties daarom daden van een *vrije* wil en van een *vrije* creativiteit.

Het alternatief in dit verband zou de aanname zijn, dat ook binnen het eon alle acties een oorzaak hebben, en dat die oorzaken ook weer een oorzaak hebben, tot in het allereerste begin toe. Dat allereerste begin ligt in de eerste seconde van de oerknal, toen de eonen werden 'gebakken', en misschien nog wel daarvoor. Dat zou inhouden dat alles, de hele evolutie, is gepredestineerd. We komen dan terecht in wat wordt genoemd het 'blokuniversum'. Sommige denkers nemen dit als uiterste consequentie aan en gaan erin geloven, alsof het de enige en laatste waarheid is. In een volledig gepredestineerde wereld is geen plaats voor vrijheid en creativiteit. In de natuur, om ons heen en in onszelf, herkennen we een vrije wil. De creativiteit van de evolutie, door Teilhard aangeduid als 'complexificatie' herkennen we

zelfs in uitbundige mate. Daarom deugt deze blokredenering niet. Het is een grappige fantasie, die tot niets leidt.

In het brein van neuron tot neuron verloopt er wel tijd en moeten we dus spreken in termen van oorzaak-gevolgredeneringen. Die bewegingen kunnen we tegenwoordig zelfs vrij goed meten. Van daar ook de metingen van Libet en vele anderen. Maar de totaliteit van het bewustzijn en de wil die daarin bestaat, is dus als geheel vrij. Hooguit wordt de wil in de praktijk van de lichamelijke werking enkele milliseconden of tienden van een seconde afgeremd. En dat is maar goed ook, want nu hebben de hypersnelle eonen – heeft mijn geest dus – nog ruimschoots de tijd om in elke fase van het versterkingsproces door de neuronen in te grijpen met het vrije besluit 'het toch maar niet te doen'. De hand die een klap geeft, kan nog halverwege teruggefloten worden. De eonische geest behoudt tot het laatst toe het recht van veto en correctie.

Het beschikken over deze vrijheid wil uiteraard nog helemaal niet zeggen, dat iedereen zich altijd vrij gedraagt. Er kunnen allerlei redenen zijn, goede en minder goede, om binnen een stramien van oorzaak en gevolg te leven, vrijwillig of gedwongen. Sommige mensen, vaak mannen, plaatsen zichzelf geheel binnen een volledig gepredestineerd blokuniversum en leven ernaar, maar ook dat is vanaf het begin hun eigen vrije keuze. Traditie, fundamentalistisch geloof (zie Taliban), opvoeding, weinig persoonlijk initiatief, geestelijke beperkingen of beschadigingen (zie autisme) of wettelijke verboden spelen hier een rol. Het is zoals de dichter zei: "Tussen droom en daad staan wetten in de weg, en praktische bezwaren".

Gerrit Teule

De Vrije wil - Commentaar op Teule *Eric Bruijnis*

Dank voor je commentaar op mijn artikel *Is de vrije wil een illusie?* Hoewel ik een aantal bezwaren heb ten aanzien van de eonentheorie, die ik in een ander artikel zal opperen, wil ik graag ingaan op je alternatieve hypothesen.

Even voor de duidelijkheid van de lezers een korte herhaling van het experiment en de conclusies. In het vorige nummer van Gamma-Delta, begin 2014, staat het uitgebreid weergegeven:

Er zitten personen in een afzonderlijke kamer met aan de muur een klok en voor zich een drukknop. Hun hoofd en armspieren zijn verbonden met draden aan meetinstrumenten: een Elektro-Encephalogram (EEG) voor het registreren van de hersenelektriciteit, een ElectroMyoGram (EMG), voor het meten van de spieractiviteit. De instructie is: "Hou de klok in de gaten en als je na enig wachten besluit 'nu druk ik op de knop', druk dan direct op de knop, en onthoud op welke tijd je dacht: 'nu druk ik op de knop'".

Wat Libet, een neurofysioloog, bij dit experiment gemiddeld over de gehele groep genomen mat, waren de volgende drie speciale elektrische activiteiten (sea). zie fig.

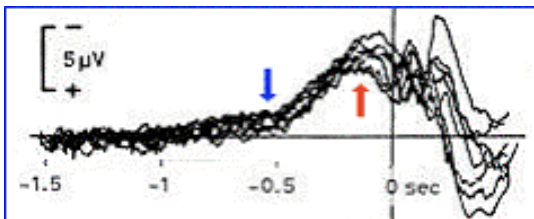

Fig : 0 sec is het moment van beweging van de vinger, bij -0,5 begint de voorbereiding van de beweging. De rode pijl geeft aan waar de persoon aangeeft: 'nu druk ik' N.B. in het vorige nummer stond een foute tekst onder deze grafiek.¹

1. speciale elektrische activiteit (sea): 300 Milliseconden vóór 'nu druk ik' (de blauwe pijl omlaag) registreerde men een opklimmende activiteit in de hersenen. Deze begint in de premotorische hersenschors. Dat kan betekenen dat de premotorische hersenschors motorische activiteiten voorbereidt; zoals planning, de instructie omzetten van woorden en beelden naar handelingen.
2. sea: Na 300 msec was de top van de activiteit in de premotorische cortex bereikt. Op dat moment rapporteerde de testpersoon dat hij dacht 'nu druk ik'.
3. sea: 200 milliseconden na het 'nu druk ik' werd er op de knop gedrukt (bij '0' sec).

Het blijkt dus dat het EEG een maximale activiteit aangeeft bij het bewuste wilsbesluit 'nu druk op de knop'. Een teken dat men op dat moment een bewust besluit neemt. Ook blijkt dat er vóór die tijd al een opklimmende activiteit is in de hersenen. Daaruit concludeert Lamme, en andere cognitief neurowetenschappers (Libet gaat daar niet in mee), dat het 'bewuste besluit' al een onbewuste voorgeschiedenis heeft. Dus, zo beweert hij, onze wil is niet vrij en niet bewust maar wordt voorafgegaan door onbewuste impulsen vanuit de hersenen. "Niet wij maar de neuronen beslissen."

Ik kom tot een andere conclusie en probeer dat te verklaren met de bestaande kennis uit de neuropsychologie. Teule verklaart dat vanuit de eonentheorie. Ik bespreek een aantal facetten:

1. Teule veronderstelt: er zijn twee soorten tijd, een eontijd en een tijd via de neuronen. Zij hebben een verschillende procesnelheid. Mij is niet duidelijk of hij die twee tijden ook ziet weerspiegelt in de grafiek. De hele grafiek is een uitdrukking

¹ Deze fout is binnen 14 dagen na de constatering ervan door de auteur op internet gecorrigeerd (*red.*).

van de voorbereidende psychologische processen vertaald in de werking van neuronen. Waarschijnlijk vlechten de werking van de eonen zich vanaf het begin van de speciale elektrische activiteit in de grafiek in (vanaf de blauwe pijl) Volgens mij is de neuro-psychologische verklaring al voldoende en hoeft je geen twee soorten tijd aan te nemen. Desondanks kan men ook andere hypothesen onderzoeken.

2. De neuropsychologische verklaring onderscheidt een aantal psychologische stappen die voorafgaan aan de beslissing 'nu druk ik'. Teule slaat deze belangrijke psychologische stappen over. Het psychologisch proces dat de basis is van de neurologische werkingen is waarschijnlijk als volgt: 1. Eerst verwerkt de testpersoon de instructie, 2. dan zet hij deze instructie om in mentale en ruimtelijke beelden ('straks moet ik besluiten op de knop te drukken', 'dan kijk ik ervoor of erna op de klok om te zien hoe laat ik dat besluit', 'dan druk ik erop'. 3. daar maakt hij een planning van, 4. vervolgens besluit hij te drukken en drukt hij). De tijd dat hij denkt 'nu druk ik', wordt door het EEG aangegeven, maar ook de voorbereidende handelingen er vlak voor worden in de grafiek weergegeven. Het lijkt erop dat Teule deze stappen niet mee laat tellen in zijn verklaring.
3. Verder zegt Teule dat er een soort 'eonisch besluit' is voor de testpersoon zich dit besluit bewust wordt. Het bewust worden van het eonisch besluit zou ook tijd nodig hebben. Mijn vraag is of het eonenbesluit niet al direct bewust is. Iets is bewuste en vrije wil of niet. Hoewel dat niet voor iedereen geldt. Veel handelingen of probleemoplossingen gaan onbewust, maar men verwacht van het vrije besluit dat dat zeer bewust is en dat dat direct wordt beseft. Het zou de top van bewustzijn kunnen zijn bij de mens; het speelt zich waarschijnlijk geheel buiten de tijd af in het eon. Dit kan nabij de rode pijl plaatsvinden, nadat de voorbereidingen zijn voltooid. Na dit besef zal het besluit zich voortzetten in de neuronen.
4. Tenslotte vraag ik me af of de uitspraak van Teule klopt dat er geen oorzaak - gevolg speelt binnen de eonen? Hij zegt: "Onze

oorzaak-gevolgredeneringen bestaan alleen bij de gratie van een waarneembaar tijdsverloop. Oorzaken komen in onze grote zwaartekrachtruimte altijd vóór gevolgen. In de afgesloten eonische tijdruimte is dat dus anders. Als de tijd stilstaat, of alles verloopt tijdloos, dan versmelten oorzaak en gevolg tot één enkele interactie tussen fotonen, hier één geestelijk initiatief. En dus gelden onze gangbare oorzaak-gevolgredeneringen hier niet en moeten we ze dus ook niet op deze situatie toepassen. Anders gezegd, eonische initiatieven (en dus initiatieven in mijn bewustzijn) onttrekken zich aan onze gedachten over causaliteit."

Naar mijn mening blijft de wetmatigheid van oorzaak en gevolg in de tijdloze geest, in het tijdloze licht, wel bestaan. Zo weet ik bijvoorbeeld, als ik een stuk hout met mijn hand doorsla, dat het zal breken. Er is geen tijd nodig voor dit idee, logica volstaat, oorzaak-gevolg blijven overeind. Pas als je het uitvoert gaat de tijd spelen. In het tijdloze universum, in de geest, blijft de wiskunde overeind; oorzaak en gevolg ook. Ook elke deelhandeling (de voorbereidende handelingen) zal eonisch gezien een orde kennen al voltrekt de opeenvolging zich zeer snel.

Kort samengevat en opnieuw geformuleerd:

1. Er kunnen twee soorten tijd zijn maar de vraag is hoe zich dat uitdrukt in de grafiek en of de neuro-psychologische verklaring al niet voldoende is.
2. Teule houdt geen rekening met de factoren die meespelen in voorbereidingstijd van 'nu druk ik op de knop'. Mijns inziens moet men eerst een hypothese opstellen over het psychologische proces, voor men dat vertaalt in neurologische of eonische termen. Uiteraard zal die vertaling onvolledig zijn.
3. Teule oppert het idee dat er voor elk bewust besluit een onbewuste fase voorafgaat, dat er eerst nog een onbewust eonisch besluit wordt genomen. Teule heeft wel gelijk dat veel bewuste processen vooraf worden gegaan door onbewuste voorbereidingen. Doch als de mens in staat is tot een vrij en onmiddellijk bewust besluit, dan speelt zich dat juist af binnen het eon en zou het neuronproces nog niet spelen.

4. Teule vindt dat de wet van oorzaak - gevolg niet speelt op eonisch gebied. Het is boventijdelijk. Ik acht deze wet juist als één van de wetten die staande blijven in het boventijdelijk bewustzijn, c.q. de geest.

Nu wil ik graag een bezwaar noemen dat ik heb tegen de eonen theorie. Veel psychische processen zullen zich afspelen in en via licht of energie, ook buiten de electronen in organen, o.a. bewustzijn en sturing van organische processen . Licht en energie is m.i. een materialisatie van de geest. Dat lichtcommunicatie alleen via de electronen gaat lijkt mij een beperkte opvatting. De geest zal zich op alle wijzen uiten via materie: ook via protonen of zelfs via de vrij zwevende neutrino's. De eonentheorie maakt de geest erg brokkelig, in plaats van een centrale factor. Nu ken ik te weinig van de eonen theorie. Misschien kan Teule toelichten waarom de geest, 'eonen', door Charon zo (uitsluitend?) verbonden worden met elektronen.²

² De redactie heeft besloten deze discussie niet verder in haar tijdschrift op te nemen. Zij wordt namelijk al gevoerd in de studiegroep Leiden, waarvan dhr. Teule zowel als Bruijnis deel uitmaken. Wil men aan de discussie meedoen, dan kan men zich wenden tot de voorzitter van deze gespreksgroep, drs. Paul Revis, 070-3520474; e-mail: paul.revis@ziggo.nl

Roger Lenaers: Op verkenning in een nieuw land,
Uitg. Pelckmans NV, 2011, ISBN 978 90 289 6342 9
175 blzz., € 17,50

Roger Lenaers is Vlaams theoloog en jezuïet. Het voorliggende boek is een vervolg op de in 2000 verschenen brochure *De Droom van Nebukadnezar - Het einde van een middeleeuwse kerk*. De titel slaat op boek Daniël, waarin koning Nebukadnezar van Babylonië in een droom een indrukwekkend standbeeld ziet met een hoofd van goud, een borst van zilver, lenden van brons, benen van ijzer en voeten van leem. Dan valt een rotsblok van de berg. Het botst tegen de voeten van het machtige standbeeld en dat stort finaal ineen. Lenaers past dit verhaal toe op de huidige kerksituatie. Het rotsblok van het moderne denken en van de moderne cultuur, dat spontaan van de berg van de evoluerende geschiedenis af rolt, laat van het vroeger in het Westen almachtige christendom weinig meer over.

Maar er is hoop. In een tweede brochure *Uittocht uit oudchristelijke mythen* (2002), een nieuw boek *Al is er geen God-in-den-hoge* en in nu dan *Op verkenning in een nieuw land* geeft Lenaers daaraan uiting. Hij gaat nog grondiger in op de vraag uit welke bronnen onze kerkelijke belijdenis voortvloeit en welke graad van betrouwbaarheid die voor ons hebben; zijn kritiek op 'n blinde verering van de Bijbel als verzameling van onfeilbare woorden van God keert terug alsmede zijn antwoord op de vraag, waarom het onkritisch vasthouden aan ooit geformuleerde, onfeilbaar geachte waarheden een vergissing is. Voorts verduidelijkt hij hoe de kerk van de eerste eeuwen er geleidelijk toe kwam de historische Jezus van Nazareth eerst tot object van cultische verering en uiteindelijk tot 'Tweede Persoon van de goddelijke Drieëenheid' te verhogen.

Lenaers acht de verzoening van geloof en moderniteit toch geen utopie. Hij beijvert zich te laten zien, dat het moderne gelovige godsbeeld in de bij Jezus van Nazaret beginnende traditie geworteld blijft. Dat is voor hem ook een *sine qua non* (p. 29). Maar hij zegt er meteen bij, dat het godsbeeld dan een niet-theïstisch, oftewel atheïstisch beeld zal inhouden. Volgens hem moet God zonder met de

kosmos samen te vallen (dat zou *pantheïsme* zijn) toch een volop binnenkosmische Transcendentie zijn, in tegenstelling tot het voor-moderne Bijbelse godsbeeld, dat van bovennatuurlijke aard is (p. 31). Heel belangrijk wordt het dan dat we de juiste taal voor deze Transcendentie gaan bezigen, die zich in onze wereld manifesteert. Is het nog mogelijk God als een persoon te zien en aan te spreken met bijvoorbeeld 'Gij' of is de persoon van God in de hele kosmos dicht bij ons dus in iedere mens aanwezig en zichtbaar te maken, aanspreekbaar ook in de tweede persoon. Het is een taalkwestie in hoeverre we gaan spreken over een persoonlijke God en de Liefde gaan zien als de 'oerliefde', die een scheppende oerwerkelijkheid is (p. 39). "Het universum is – aldus Lenaers – de zichtbaarwording van het oerwonder zelf, dat Geest is. De Geest blijft transcendent, hij kan zich in duizend andersoortige universa uitdrukken." (p. 35) En verder: "de organisatie van de Kerk dient te steunen op het oerchristelijke besef, dat de Geest van God het kerklichaam bezielt en opbouwt in dienst van de nieuwe wereld die God tot stand wil brengen... dat kerklichaam is tegelijk universeel en lokaal.... De Geest Gods is een eenmakende Geest. " (p.69-70) . We zouden – aldus Lenaers – de belijdenis ook anders moeten opvatten dan te doen gebruikelijk was. Het wezenlijke is niet de toekenning van de begripscategorie 'god' aan het onderwerp 'Jezus', maar de belijdenis, dat we ons heil volledig van ons geloof in hem verwachten, omdat we in hem Gods reddende toenadering erkennen en dat heil ook metterdaad van hem ontvangen. Filosofisch mag men hem zo best 'de tweede persoon van de goddelijke drie-eenheid' noemen. (p. 95). Jezus blijft voor ons als de zichtbaarwording van de transcendente God, alfa en omega. De formule van het Johannesevangelie 'Wie hem ziet, ziet de Vader', blijft onwankelbaar staan. (p. 97).

Hoewel de opvattingen in dit boek over "de traditionele geloofsleer als onconventioneel bekend staan en behoorlijk tegendraads klinken", zoals de achterflap terecht stelt, zijn ze zeer goed te verbinden met die van Teilhard de Chardins evolutieleer, Arthur North Whiteheads procesfilosofie en de 'Geestkunde' van Freek van Leeuwen, waaraan we op vele bladzijden in ons tijdschrift *GAMMA* (zie website) van 1993-2013 al aandacht hebben besteed. Warm aanbevolen!

Henk Hogeboom van Buggenum

Jan W. Stoop: Darwin, liefde en God - Het belang van evolutie voor theologen, 2e herziene en uitgebreide editie, Deventer Universitaire Pers, 2012, ISBN 978-90-79378-85-2, 175 blzz., € 19,60.

Nooit eerder las ik zo'n goed onderbouwd, beknopt en leesbaar boek over de implicaties van de evolutietheorie voor een hernieuwd christendom als dit van de emeritus hoogleraar geneeskunde Jan Stoop (1929). Bovendien is het een lust voor het oog door de illustraties en vele kleurige schilderijen van Chagall.

Na een 'Inleiding' als eerste hoofdstuk behandelt hij in het tweede de 'evolutie van de mens', laat hij in het derde zien dat 'de menselijke evolutie: de relationele mens' betreft en geeft hij in het vierde en vijfde hoofdstuk 'enkele implicaties van de evolutie voor de christelijke geloofsleer' en 'enkele consequenties voor de interpretatie van leed'. Daarbij stelt hij in Intermezzo I de satisfactie, het welbevinden, de geneigdheid tot het goede en de vrijheid van alle leven, inclusief de mens, aan de orde (p.41-49), terwijl hij in Intermezzo II uitvoerig ingaat op de erfzonde, seksualiteit en het celibaat. (p. 69-87).

Het is verrassend te lezen, hoe hij daarbij uitvoerig refereert aan schrijvers en filosofen, die in het tijdschrift *GAMMA*¹ van onze Stichting al jarenlang een bepalende rol spelen, t.w. Teilhard de Chardin, Martin Buber, Emmanuel Levinas, Arthur North Whitehead, Wolfgang Pannenberg, John Haught, Palmyre Oomen, enz. Dit boek maakt het niet alleen voor alle wetenschappers en gelovigen, maar ook voor atheïsten mogelijk om de verrichtingen van het instituut Kerk met meer begrip dan voorheen te beoordelen, maar ook om zich in te spannen, hun bijdrage gebaseerd op godsvertrouwen te leveren aan 'onze toekomst in het licht van de evolutie'. Het draagt bij tot bewustwording van ieders taak om in liefde voor elkaar te streven naar een grotere saamhorigheid en ontspanning in onze wereld. *Henk Hogeboom van Buggenum*

¹ Via een zoekopdracht op deze namen zijn alle artikelen van 20 jaargangen te downloaden vanaf onze website: >www.teilharddechardin.nl<

Sander Bais: Keerpunten - Momenten van waarheid in de natuurwetenschap - Amsterdam University Press, ISBN 978 90 8964 1670, 2009, 192 blzz. , € 22,50

Met positieve beoordelingen c.q. aanbevelingen van prof. Robbert Dijkgraaf, Nelleke Noordervliet e.a.

Dit prachtig in harde kaft gebonden boek met zeker 35 illustraties deels in kleur bestaat [volgens de Inleiding p.9-14] uit drie delen: 1. De wortels van kennis, waarin aangegeven wordt hoe verwondering en nieuwsgierigheid ons kunnen bevrijden van beklemmende vooroordelen (ofwel - zoals de schrijver o.i. ten onrechte zegt - van mystiek, p. 12), 2. De drijfveren van wetenschap (hfdst. II) en de keerpunten in ons denken over de natuur (III) en 3. De toenemende invloed van de wetenschap tegenover het tanende politieke imago ervan en het consumentisme, dat mensen laat afglijden in een moeras van onwetendheid, onbegrip en soms tragisch isolement.

De inhoudsopgave geeft een verdeling in vier hoofdstukken met telkens een aantal subthema's en een Epiloog. In het eerste hoofdstuk passeren diegenen op wier schouders de wetenschap in haar ontwikkeling staat, zoals de popularisator ervan Jacob van Maerlant, de natuurkundige Victor Weisskopf met een anecdote over George Lemaître, Paul Dirac, enz. Over Teilhard de Chardin schrijft Bais: "Deze Franse jezuïet en paleontoloog (1881-1955) concludeerde in *Le Phénomène humaine* uit 1948 al, dat een globale sociale en politieke integratie het enige zinvolle einddoel kon zijn" (p.41).

Met telkens fraaie schema's van de kosmos wordt de dubbele helix van wetenschap en technologie in haar diverse uitingsvormen benaderd. Over religie wordt daarbij al in de voltooide tijd geschreven: "Onze zoektocht naar waarheid is een bezigheid geworden, waarin grote vragen worden opgedeeld in kleinere, waarop het antwoord te vinden is in de directe dialoog met de natuur, en niet langer met een opperwezen door de rituale tussenkomst van een ingewijde" (p.66). Want..."de natuur is van een indrukwekkende diversiteit en schoonheid, maar het meest indrukwekkend is misschien nog wel de manier waarop ze gestaag probeert zichzelf te ontcijferen, dankzij de evolutie van bewustzijn en de creatieve geest"(p. 109). Hoewel er jammer genoeg geen enkele convergentie van wetenschap en religie in dit boek wordt bepleit, integendeel zou je bijna zeggen, is het de moeite van het lezen alleszins waard en kan ik het u ook van harte aanbevelen.

Henk Hogeboom van Buggenum

Tijs van den Brink in gesprek met 12 bekende Nederlanders in: *Adieu God?* Uitgeverij Kok, Utrecht, ISBN 978 90 435 2259 5, 176 blzz., € 15,--

In het tv-programma *Adieu God?* voert de bekende EO-presentator en journalist Tijs van den Brink gesprekken met bekende Nederlanders, die religieus zijn opgevoed, maar thans de kerk ofwel hun geloof in God hebben verlaten. In het voorliggende boekje staan 12 van deze gesprekken met vragen in rode letter en openhartige antwoorden daaronder en telkens een prachtige kleurenfoto van de geïnterviewde. We krijgen een goed inzicht in de geloofsbenadering van achtereenvolgens de presentator bij BNN Filemon Wesselink (geb. 1979), de voetbalcommentator en journalist Johan Derksen (1949), de politiek verslaggever bij de NOS Wouke van Scherrenburg (1946), de kunstschilder en zanger van de Achterhoekse rockband Normaal Bennie Jolink (1946), de cabaretière Sara Kroos (1981), de directeur-presentator van Omroep Max Jan Slagter (1954), de lingerieontwerpster Marlies Dekkers (1965), de politiek activiste Gretta Duisenberg (1942), de cabaretier Youp van 't Hek (1954), de schrijfster Franca Treur (1979), de cabaretier en radio- en tv-presentator Jack Spijkerman (1948) en tenslotte de o.a. van koninklijke trouw- en rouwdiensten bekende dominee Carel ter Linden¹(1933).

Dit boek verdient een brede verspeiding, vooral onder mensen die vanuit hun beroep als dominee, priester of godsdienstleraar preken of lesgeven. Het laat namelijk de ongelooftijke kloof zien, die tussen moderne opvattingen over de Bijbel als historisch en literair document en bijvoorbeeld het evolutiedenken van Teilhard de Chardin en de procesfilosofie enerzijds, en anderzijds de oude denkbeelden, waarmee vroegere generaties zijn opgevoed en hun kinderen in twijfel hebben gebracht, juist door het groeiend bewustzijn van de wereld om hen heen. De EO verdient alle lof met deze *eye-opener* van het hedendaagse geloofsverval. *Henk Hogeboom v.B.*

¹ Een recensie van diens boek *Wat doe ik hier in godsnaam?* verscheen in *GAMMA*, jrg. 20 nr. 3, p. 41/42 en kan vanaf onze website worden gedownload.

Oproep herhaald!

Onze Stichting heeft dringend behoefte aan medewerkers. Bent u niet ouder dan 60 jaar en wilt u zich als vrijwilliger onbezoldigd¹ ervoor inzetten om Teilhard de Chardin en zijn streven naar de convergentie van wetenschap en religie ook in Nederland op de kaart te houden, dan nodigen wij u uit per e-mail (teilhard@planet.nl) naar een van de volgende deelfuncties te solliciteren:

- redactielid (van het tijdschrift *GAMMADELTA*)
- bestuurslid
- vertaler uit het Frans, Duits, Engels, Spaans of Italiaans.
- correspondent (bv. met een of meer van de Teilhard-organisaties in Amerika, Engeland, Frankrijk, Italië, Spanje)
- recensent van in ons land verschijnende boeken in samenhang met wetenschap en religie
- archiefbeheerder (o.a. voor digitalisering kaartstelsel)
- bibliotheekbeheerder (van ± 1500 boeken, 5000 krantenartikelen)
- webdesigner resp. webmaster
- PR-functionaris

Ook voor mensen boven de 60 bestaat de mogelijkheid te solliciteren naar een functie in de aanbevelingscommissie en/of in de raad van advies ¹.

U hoort z.s.m. van ons waartoe de evaluatie van alle binnengekomen reacties heeft geleid en wanneer wij u uitnodigen voor een persoonlijk gesprek.

Namens het bestuur,

Joke Even
secretaris

¹ Ook mensen met een uitkering wordt gevraagd te solliciteren. Wij zouden dan graag door een juridisch adviseur willen laten onderzoeken in hoeverre men voor onze Stichting zal mogen werken met volledig behoud van uitkering.